

Person- historisk tidskrift

Tema: Invandrarhistoria

Utgiven av
Personhistoriska Samfundet

993

Årgång 89 • Häfte 1–2

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska Samfundet genom dess sekreterare redaktören, fil. dr Björn Asker, Stenhagsvägen 79 C, 752 60 Uppsala, tel. 018/46 97 03. Anmälan om medlemskap i Samfundet görs hos sekreteraren. Medlemsavgiften är kr. 100: – per år + porto (20: –) och betalas via inbetalningskort (postgironummer 2538-7) vilket kommer medlemmarna tillhanda i och med utsändandet av årgångens första häfte.

Redaktionsutskott: Docent Arne Losman (samfundets ordf.), docent Göran Dahlbäck och sekreteraren.

Manuskript sänds till redaktören. De bör inlämnas i två exemplar, maskinskrivna med bred marginal och dubbelt radavstånd, text för sig och noter för sig.

Författare till artiklar och översikter får kostnadsfritt tio exemplar av det tidskriftsnummer där deras bidrag är infört.

Författare till bidrag i PHT får själva stå för kostnaderna vid ändringar mot manuskriptet.

Innehåll

Tema: Invandrarhistoria

Harald Runblom, Invandrare i svensk historia. Individ och kollektiv, s. 1
Göran Behre, Från högländerna till älvdalen. Göteborg och Skottland 1621 – 1814, s. 16

Bernt Douhan, Louis De Geer och Sverige. Den svenska stormaktens främste entreprenör, s. 25

Ingvar Svanberg, och *Leif Lindin*, Tyska kirurger i Stockholm. Familjen Stützer, s. 36

Christina Dalhede, Handelsman med invandrarbakgrund i 1700-talets Salviigränd. En fallstudie i sociala flätverk, s. 44

Kari Tarkiainen, Att vara eller inte vara. Huvudstadens finska församling under 1800-talets första hälft, s. 63

Björn Asker, Invandrare i tvåkammardagen 1867 – 1970, s. 73

Invandrare i svensk historia. Individ och kollektiv

Av *Harald Runblom*

Karl XII:s dragningskraft som historisk person har skiftat under årens lopp. På senare år har karolinerkungen återopats av små men röststarka grupper som velat göra honom till symbol för en svenskhet som tar avstånd från grupper och individer med utländsk bakgrund. Med anakronistiska kullerbyttor tillskrivs Karl XII en "hjälte"-roll i den inskränkta vulgärnationalismens tjänst. En tänkbar motbild mot denna vulgärtolkning har lanserats: strömmen av flyktingar till Sverige var stor just under stora nordiska kriget. Kungen själv bekymrade sig om det andliga och lekamliga tillståndet hos landsflyktiga grupper från de svenska provinserna. I Karlskrona hade några av kungens kreditorer, turkar och judar, fått tillstånd att uppehålla sig. Ett kungligt brev föreskrev dessutom, att "berörde Judar och Turkar fuller intet bör betagas inom lyckta dörrar att öfwa deras Gudstjenst, jämväl Judarne att låta omskära sina barn".¹ Att ställa Karl XII:s inställning i kontrast mot förment frikostighet i dagens flyktingpolitik och invandrapolitik slår slint. Det kan tilläggas att svenska monarker haft en relativt pragmatisk syn på invandring, också när det gällt religiöst avvikande. Inte sällan har de inbjudit utlänningar mot bestämda rekommendationer från borgare som slagit vakt om sina privilegier eller kyrkans män som velat värja sig mot utlänningar i avsaknad av den rätta tron.

Karl XII-exemplet ger dock anledning att vidga frågan. Kan gårdagens situation belysa dagens? Finns det något värde i att göra historiska paralleller på migrationens område? Nutida globala omflyttningar och Sveriges roll som invandringsland aktualiserar tvivelsutan ett längre historiskt perspektiv. Den förhärskande invandrapolitiken, som föreskriver att "etniska, språkliga och religiösa minoriteters möjligheter att behålla och utveckla ett eget kultur- och samfundsliv bör främjas",² leder osökt till frågan under vilka former man som

¹ För en polemik mot vulgärbilden av Karl XII, se Mattias Tydén, *Dagens Nyheter*, 30 nov. 1992. Kungl. brev till amiralitetskonsistoriet i Karlskrona 12 feb. 1718, här citerat efter Hugo Valentin, *Urkunder till judarnas historia i Sverige*, Stockholm 1924, s. 10.

² 1974 års regeringsform, 1 kap. 2 § (tillägg genom lag 1976:871). Regeringsformen är, förutom i *Svensk författningssamling*, tryckt bl. a. i *Sveriges grundlag 1989*, Stockholm 1989, se där s. 5.

Harald Runblom, f. 1939, docent i historia, är föreståndare vid Centrum för multietnisk forskning, Uppsala universitet. Han har skrivit *Svenska företag i Latinamerika. Etableringsmönster och förhandlingstaktik 1900–1940* (1971) och är medförfattare till bl. a. *Nordisk emigrationsatlas* (1980), *Transatlantic connections. Nordic migration to the New World after 1800* (1988) och *Det mångkulturella Sverige. En handbok om etniska grupper och minoriteter* (1990).

inflyttare under gångna århundraden inpassats i det svenska samhället. Vilka anlände under olika tider, vilka ville komma och vilka släpptes in?

Ett sökande efter historiska linjer kan onekligen bidra till ett perspektiv på den samtida situationen. Ingvar Svanberg och Mattias Tydén, som 1992 presenterade en större skildring av "tusen års invandring" till Sverige, förklarar programmatiskt att de önskar balansera ett gängse "eländesperspektiv" på den aktuella invandringen med ett "värdighetsperspektiv".³ Tanken är att en historisk skildring ger möjlighet att lyfta fram utlänningars insatser i svensk samhällsutveckling.

Migrationens positiva effekter visar sig först på sikt. Invandringen är en process, utdragen över generationer.⁴ I ett efterhandsperspektiv kan inflyttningen till Sverige och den första Sverige-tidens vedermödor för migranten själv framstå i ett förklarat skimmer. Det finns en hel del teoretiserande om hur migranten genomlever skilda faser: den första tidens entusiasm, kanske kraftigt överdriven Sverige-beundran, övergår i ett skede av nedslagenhet och nya förhållningssätt både mot hemlandet och det "nya" landet. Den enskilde migrantens första tid i ett nytt land är normalt fylld av problem och anpassning, ekonomiskt, socialt och politiskt, inte minst om migrationen har föregåtts av förödmjukande behandling i utvandringslandet. Legalt och ekonomiskt har det svenska samhället, i vart fall periodvis, varit restriktivt mot utlänningar på svensk mark. Kanske har de mentala barriärerna varit de svåraste att forcera. Detta kan illustreras av Fritz Croner, tysk sociolog, socialdemokrat med ett förflutet som krigsfrivillig 1915–18. Han hade varit en preussisk nationalist men omvänt till en internationalist och marxist. Med Gestapo i hälarne anlände han till Sverige 1934. "Man kände sig helt enkelt inte välkommen", skriver Croner, som fortsätter: "Även när jag redan var svensk medborgare, det vill säga även efter andra världskrigets slut, kunde jag ibland få känning av denna helt irrationella avoghet mot främlingen, mannen som kommit utifrån." Det kan tilläggas, att Croner i övrigt står för en positiv Sverige-syn.⁵ Croner anlände under en period som präglades av en allmän avoghet mot det utländska.⁶ Ett av tidens slagord var "Sverige åt svenskarna".⁷

³ Ingvar Svanberg & Mattias Tydén, *Tusen år av invandring. En svensk kulturhistoria*, Stockholm 1992, s. 9–14.

⁴ Jfr Hans Norman & Harald Runblom, *Transatlantic connections. Nordic migration to the New World after 1800*, Oslo 1988, s. 274–276.

⁵ Fritz Croner, *Ett liv i vår tid*, Stockholm 1966; citaten från s. 209 och 212.

⁶ Tomas Hammar, *Sverige åt svenskarna. Invandringspolitik, utlänningskontroll och asylrätt 1900–1932*, Stockholm 1964.

⁷ Det finns en ganska stor memoarlitteratur från immigranter som hamnat i Sverige. Bland dem som skildrat möten med Sverige och svensk kultur under 1900-talet är sudettysken Karl Kern, *Förrådd av öst och väst. Ett flyktingöde*, Malmö 1987; polska judinnan Zenia Larsson, *Mellan gårdagen och nuet*, Stockholm 1985; lettiska författarinnan Zenta Maurina, *Exilens tragik. Svenska dagböcker*, Stockholm 1966; ungerskfödde cancerforskaren Georg Klein, *...i stället för hemland*, Stockholm 1984. Ett perspektivrikt familjeporträtt är Bertil Neuman, *Något försvann på vägen. En svensk judisk familj – historia, humor och kultur*, Stockholm 1989. Någon förteckning av den omfattande litteraturen av dagböcker, memoarer och skönlitterära immigrantskildringar existerar såvitt bekant inte. Beträffande tyskspråkiga immigranter i Sverige kan hänvisas till Helmut Müssener, *Die deutschsprachige Emigration in Schweden. Ihre Geschichte und kulturelle Leistung*, Stockholm 1971. En myckenhet självbiografiskt material finns i fiktionslitteraturen; man kan bara hänvisa till Theodor Kallifatides författarskap. Mötet mellan immigranten och den svenska vardagen har inlemmats i den "stora" europeiska kulturen genom Peter Weiss' *Die Ästhetik des Widerstandes*, Frankfurt am Main 1978. Ett omfattande material, som både direkt och indirekt kan belysa utlänningars möten med Sverige och som efter hand kommer att bli tillgängligt, är ansökningar om svenskt medborgarskap.

Demografiskt, socialt och politiskt skiljer sig invandrarkollektiven åt och sällan representerar de en genomsnittsbefolkning i utflyttningslandet. Estlandssvenskarna, som anlände under andra världskriget, representerade en hel "population" som hade sin speciella demografiska profil, för övrigt kartlagd av Hannes Hyrenius under 1930-talet.⁸ En rad historiska studier kan visa friktioner och motsättningar inom invandrargrupper. Bland flyktingar är detta snarare regel än undantag; motsättningar är ofta hemlandsorienterade: hur skall den politiska kampen föras vidare i exil. Esterna fortsatte i exil i Sverige från 1944 den politiska diskussion som rått i Estland under mellankrigstiden; inåt var Sverige-esterna splittrade, utåt framträdde de enat.⁹ De kontrasterar på så sätt mot polackerna som kommit i omgångar och representerat skilda politiska schatteringar. Symptomatisk för splittringen bland sentida polacker i Sverige är att man inte kunnat samlas i samma riksorganisation.¹⁰ I andra fall, som bland latinamerikaner i Sverige under 1970-talet och 1980-talet, kan man dessutom registrera spänningar mellan flyktingar och "ekonomiska" migranter.

Anpassningen till livet i det nya landet är krävande både för individen och kollektivet. Exempelvis kan historiska studier styrka förekomsten av högre kriminalitet hos vissa migrantgrupper. 1956 års ungerska flyktingkontingent i Sverige erfor efter ett varmt välkomnande i Sverige att ungdomskriminalitet i gruppen blev ett irritationsmoment i förhållande till svenskarna, inte minst genom svenska medias fokusering på denna omständighet.¹¹ Såsom Sten Carlsson demonstrerat kan en finkamning av persondata från gången tid lämna intressanta upplysningar i detta avseende. I 1400-talets Stockholm var de långväga finnarna (östfinnar från Tavastland, Karelen och Savolax) klart överrepresenterade bland dem som dömdes för grova brott.¹² Emigranterna har generellt vissa karakteristika som skiljer dem från de bofasta. Det finns en tendens både till högre brottslighet och högre grad av sinnessjukdom hos migrantgrupper.¹³

Risken finns, att den svenska migrationens historia blir de framstående individernas och familjernas historia. Det finns individer med särskilt stark lyskraft som har utmärkt sig inom affärsliv, vetenskap, konst och idrott. Man måste varna för en snedvridning där invandringens förflutna görs till de namnkunnigas historia. Risken förstärks av att etniska grupper i skildringen av sin egen bakgrund lyfter fram dem som lyckats göra karriär och skaffa sig en

⁸ Hannes Hyrenius, *Estlandssvenskarna. Demografiska studier*, Lund 1942.

⁹ Hain Rebas, "Sverigeesternas politiska verksamhet", *Estländare i Sverige. Historia, språk, kultur*, red. Raimo Raag & Harald Runblom, Uppsala 1988, s. 95–114.

¹⁰ Andrzej Uggla, "Polacker", *Det mångkulturella Sverige. En handbok om etniska grupper och minoriteter*, red. Ingvar Svanberg & Harald Runblom, Stockholm 1988, s. 301–302. Bland polackerna finns också en splittring mellan etniska polacker och polska judar.

¹¹ Anders Svensson, *Ungrare i folkhemmet. Svensk flyktingpolitik i det kalla krigets skugga*, Lund 1992. Ungrarnas kriminalitet är belagd av Britt Sveri, *Utlänningsars brottslighet. En jämförelse mellan om grövre brott övertygade personer 1967 och 1977*, Stockholm 1980.

¹² Sten Carlsson, "Stockholm som finnarnas huvudstad", *Mitt sa' finnen om Stockholm*, red. Sulo Huovinen, Stockholm 1984, s. 13–17.

¹³ Ett banbrytande arbete är Örnulv Ödegård, *Emigration and Insanity. A Study of Mental Disease among the Norwegianborn Population of Minnesota*, København 1932. Såvitt bekant finns ingen motsvarande studie av invandrare till Sverige. Undersökningar på denna tematik är annars riklig, se exempelvis B. Ineichen, "Mental illness among new Commonwealth migrants to Britain," *Migration and Mobility. Biosocial aspects of human movement*, ed. A. J. Boyce, London & Philadelphia 1984, s. 257–274 och där anf. litteratur.

position. Skildringen av vallonernas insatser i Sverige historia fokuserar därför normalt på Louis De Geer d.ä., Wilhelm De Besche och andra entreprenörer. Inte minst inom den vallonska gruppen fanns dock ett intressant samspel mellan individ och kollektiv, mellan entreprenörerna å ena sidan samt vallonsmidets förvaltare, bokhållare, smeder, smedslärlingar och hantlangare å den andra. Bernt Douhan har i sin socialhistoriska undersökning lyft fram just dessa relationer.¹⁴ För historikern är vallonerna ett tacksamt fall. Källmaterialet flödar, individerna är lätta att spåra och att följa, och gruppens öden kan beskrivas i ett utvandringssammanhang (i Vallonien och Nederländerna). Gruppen omges av en viss nimbus, förstärkt av svenska vallonättlingars markerande av sina rötter.

Vallonerna välkomnades till Sverige på grund av sin yrkesskicklighet, genom dem introducerades stångjärnssmidet i landet. Genom sina speciella kunskaper fick vallonerna en privilegierad ställning som de sökte bibehålla i generationer, framför allt genom att se till att de inte delade med sig av sina tekniska kunskaper om järnframställningen. Ett led i denna strategi var att blockera viktiga sysslor för dem som inte var valloner.

Samhörigheten mellan vallonerna var stark, framför allt så länge som invandringen av nya medlemmar av den egna gruppen fortsatte. Arbetare som rekryterades från Vallonien anlände till Sverige på kontrakt som reglerade anställningstid, arbetsuppgifter, position inom yrket samt lön och andra anställningsförmåner. Deras kontrakt innehöll även en klausul i vilken den anställde förband sig att efter anställningstidens utgång inte åta sig arbete vid något annat bruk. Även detta var ett steg i strävandena att bevara det vallonska kunskapsmonopolet liksom kraven att valloner enbart skulle gifta sig med varandra. En negativ aspekt av vallonernas monopolsträvanden var att de isolerades socialt. Som "kolonister" hade de religiös frihet men sågs då och då med misstänksamhet. De vallonska bruksmiljöerna fick en patriarkalisk karaktär med något som liknade en egen rättsordning: tvistemål löstes inom gruppen. Framför allt genom sina särpräglade namn såsom Gauffin, Gilljam, Hübinette, Martinell, Pousette och Sporrang kan vallonättlingar fortfarande kännas igen, men som helhet assimilerades gruppen sannolikt under loppet av tre till fyra generationer.

Vallonernas historia är distinkt och avgränsbar. Vallonernas invandring inföll i stort från 1580-talet till mitten av 1600-talet. Likaså distinkt är deras inflyttningsgeografi. De hamnade på bruksorter från norra Småland i söder till Norduppland och Dalarna i norr. Deras bidrag till den svenska välståndsutvecklingen är oomtvistlig och väl dokumenterad, och deras insatser är för alltid förknippade med en glansperiod i den svenska bruksnäringens historia. Vallonernas antal var emellertid lågt, ett tusental "huvudmän", vartill kom familjemedlemmar och anhöriga.

Bland historiska invandringar har den vallonska en särprägel och kontrasterar exempelvis mot den finska, tyska, polska och franska som ägt rum under långa perioder, som riktat sig till stora delar av Sverige och som haft en disparat social sammansättning.

¹⁴ Bernt Douhan, *Arbete, kapital, migration. Valloninvandringen till Sverige under 1600-talet*, Uppsala 1985.

Fransmännen i Sverige kontrasterar starkt mot den ”vallonska modellen”. Etnologen Annick Sjögren har formulerat den franska mentaliteten i Sverige på följande sätt: ”Fransmännen själva använder ofta uttrycket ’franska kolonin’. Det finns ingen fransk koloni, det är en abstrakt konstruktion om en sammanlutning som skulle kunna existera. Fransmännen tenderar att bryta sig loss snarare än att gruppera sig. De tycker inte om föreningslivet och de säger det öppet. De vill inte känna sin individuella frihet kringskuren.”¹⁵ Man kan särskilja invandrargrupperna i en kategori som är kollektivt orienterad och en som är individuellt orienterad. Detta gäller såväl deras bakgrund som deras beteende i invandringslandet. Till de kollektivt orienterade invandrargrupperna i Sverige kan föras: assyrier/syrianer, chilensare, eritreaner, ester, estlandsvenskar, galizier, gammalsvenskbybor, greker, ingermanlänningar, judar, kazaker, letter, sudettyskar, Uganda-asiater, ungrare, valloner. Både äldre och yngre migrationer finns representerade. Flera är flyktinggrupper, om än inte renodlade sådana. Gemensamt för flertalet är att de har anlänt vid kritiska tillfällen (ekonomisk kris, politiska omvälvningar, krig, hot eller förföljelse). I Sverige har deras sammanhållning, i varje fall under första generationen, varit stark.

Mot dessa kontrasterar en annan kategori, de ”individuellt orienterade grupperna”, såsom danskar, engelsmän, fransmän, italienare, nordamerikaner, norrmän, rumäner, ryssar, skottar och tyskar. De har kommit till Sverige i en kontinuerlig ström under längre perioder, graden av kedjemigration har varit liten eller måttlig, de har en spridd bosättning i Sverige. Dessa gruppers tendens att bilda föreningar på etnisk grund har varit ringa. De är relativt osynliga som etniska grupper, och vissa rubriceras varken individuellt eller kollektivt som invandrare. Några av de uppräknade grupperna har länge hört till de största invandrargrupperna i landet (amerikaner, danskar, engelsmän, norrmän, tyskar). Inslaget av giftermålsmigration är påtaglig.¹⁶

Invandringens kronologi

Det kan finnas anledning att med några breda penseldrag teckna den svenska invandringens historia. Om man begränsar tidsperspektivet till efterkrigstiden, vilket många bedömare tycks göra, är det nämligen risk för att man överdramatiserar efterkrigsperioden i förhållande till tidigare skeden i historien. Enligt gängse beskrivningar har Sverige först under sen tid förvandlats från ett etniskt homogent till heterogent samhälle. Denna tolkning förstärks om man avskärmar betraktelsen bakåt till 1900, 1850 eller 1800. De senaste sextio årens invandring föregicks nämligen av en lång period med ringa invandring men desto större omflyttning till följd av den transatlantiska massutvandringen. Under perioden före andra världskriget var Sverige att betrakta som en i etniskt avseende ovanligt homogen stat. Ett mått på detta kan man få i den svenska folkräkningen från 1930. Antalet invånare av lapsk stam (alltså med modernt språkbruk samer) var 6 481, av finsk stam var 33 292, och judar räknades till 6 653. Dessutom fanns i landet 16 475 icke-svenska medborgare. De nämnda

¹⁵ Annick Sjögren, ”Fransmän”, *Det mångkulturella Sverige*, s. 126–132.

¹⁶ Paul Brady, *Americans in Sweden. An Assimilation Study*, Uppsala 1989.

kategorierna tillsammans utgjorde omkring en procent av befolkningen. Till belysning av dessa siffror måste tilläggas, att de 125 åren mellan Napoleonkrigens slut (1815) och andra världskriget utgjorde en tid av obalans och relativ isolering vad gäller befolkningsutbytet med andra länder. 1800-talet i svensk historia präglades av snabb befolkningstillväxt (till övervägande del på grund av naturlig folkökning), accelererande inflyttning till städer och industriorter, stark social omvandling och omfattade emigration, främst till Amerika. 1800-talet var ett århundrade då människor i första hand sökte sig från och inte till Sverige.

Söker man sig tillbaka i historien visar det sig att 1800-talet och 1900-talets första årtionden inte är typiska utan snarast utgör ett slags parentes, när det gäller Sveriges migrationskontakter med utlandet. Historiskt sett har Sverige snarast varit ett invandrarland. Undersöker man vilka personer som under seklernas lopp gjort framstående insatser inom näringsliv, bergshantering, stadsbyggnadskonst, militärväsen, konst, musik och vetenskap är invandrar-namnen legio. Det må här räcka med att påminna om namn som De Geer, Grünewald, Hamilton, Heckscher, Roman och Tessin.

Tre perioder avtecknar sig vilka mer än övriga präglas av stor invandring och omfattande utländska insatser i svenskt samhällsliv: senmedeltiden, stormakts-tiden och den förhållandevis korta perioden från andra världskrigets sista år. Redan under tidig medeltid hade missionärer, resenärer och migranter fört impulser till Sverige; kristendomen introducerades i Sverige genom utlänning-ars besök i området. Men under senmedeltiden uppstår en systematisk bosätt-ning under en period då Sverige, liksom andra delar av Östersjöområdet, kom under den tyska Hansans inflytande.

Under åren 1275–1471 spelade sålunda tyska invandrare en betydelsefull roll inom svensk politik och näringsliv, ett förhållande som speglade deras inflytande i europeisk handel och finansväsen. Tyskar fick framskjutna roller inom handel och bergsbruk, och tyska hantverkare och köpmän satte sin prägel på svenska städer. Även ortnamnen vittnar om tysk bosättning och verksamhet. Garpenberg i södra Dalarna hyste många tyskar inom bergsindustrin och namnet går tillbaka på ett ord för tysk (garp) från denna tid. Folkledaren Engelbrekt Engelbrektsson, sedermera hyllad som svensk nationalsymbol, tillhörde en bergsmanssläkt med tyska anor.¹⁷

Det tyska inflytandet gjorde sig gällande på de flesta samhällslivets områden. Mest bestående var effekterna på det svenska språket. Befolkningen i svenska städer torde ha varit tvåspråkig. Influenserna från (medel)lågtyskan – vars moderna variant kallas platttyska – har medfört att hälften av det svenska ordförrådet har lågtyskt ursprung. I europeisk språkhistoria är denna påverkan exceptionell. Germanisten Gustav Korlén har kommit till slutsatsen att endast franskans inflytande på engelskan under Vilhelm Erövrarens ockupation av England kan jämföras med tyskans på svenskan.¹⁸

Med tyska regenter på den svenska tronen och i ledningen för den nordiska unionen (Albrekt av Mecklenburg, Erik av Pommern, Kristoffer av Bayern)

¹⁷ Den tyska invandringens historia har tecknats av Sten Carlsson, "Tyska invandrare i Sverige", *Fatabu- ren. Nordiska museets och Skansens årsbok* 1981, s. 9–31.

¹⁸ Gustav Korlén, *Om det tyska inflytandet i Sverige*, Stockholm 1979.

stärktes ytterligare det tyska inflytandet och ledde till avoghet mot tyskar och andra utlänningar, mot vilka sturar och vasar iscensatte aktioner med fosterländska förtecken. Som helhet kan man konstatera, att perioden från slutet av 1400-talet fram till 1600-talets början präglades av stark reaktion mot utländskt inflytande. 1500-talets svenska utrikespolitik karaktäriserades av den antiunionella kampen mot Danmark, frigörelse från beroende av Lübeck samt gränskrig mot Ryssland, markeringar mot Rom och den tyske kejsaren, delvis en återspeglning av ansträngningar att konsolidera reformationen. Detta avspeglade också attityder till utlänningar i landet. Under konflikten med Lübeck på 1530-talet igångsatte Gustav Vasa utrensningar av tyskar bland huvudstadens befolkning, men även under hans nationalistiska regim (1521–60) fanns dock flera tyska rådgivare i det kungliga kansliet. En judisk läkare, såvitt bekant den förste juden i Sverige, var i tjänst hos Gustav Vasa.¹⁹ Perioden 1538–43 brukar i traditionell historieskrivning kallas den ”tyska perioden” på grund av de många utlänningar, främst tyskar, som då figurerade i kungens närhet.²⁰

Före 1809 bör flyttning från Finland till Sverige inte betraktas som immigration, eftersom Finland utgjorde en integrerad del av det svenska riket.²¹ Flyttningar har dock i alla tider utgjort ett dynamiskt element i relationen mellan rikshalvorna. 1800-talets och 1900-talets finsk-svenska migration bär många drag av kontinuitet från århundraden tillbaka.²² En del av denna kontinuitet kan beskrivas som kedjemigration; flyttare följer i tidigare flyttares spår, och det finns en personlig relation mellan dem. Den finländska sociologen Pia Nyman har gjort en mikroskopisk studie av en flyttning mellan Jakobstad och Gävle och har kartlagt de personliga nätverkens betydelse för grupp migrationer under efterkrigstiden.²³

Inflyttningen till Stockholm har alltid varit påtaglig. Under en stor del av 1500-talet skedde dock en omfattande inflyttning från Savolax och norra Tavastland (i mellersta Finland) till mellersta och södra Sverige. En lång rad namn på sjöar, myrar och orter i mellansvenska landskap vittnar ännu om områden som med svedjebruk uppodlades av dessa inflyttare: Finnbo, Finnbo, Finnmossen, Finnhyttan, Finnskoga, Finnåker. Därtill kommer ett antal ortnamn som innehåller finska stamord eller är helt finska, t. ex. Piispaniitty (Biskopsängen) eller Huuhkajalampi (Ulvjärnen). Deras förekomst är starkt koncentrerad till Dalarna, Värmland och södra Norrland.^{23a} Det finska befolkningselementet behöll i århundraden karakteristiska drag, och finska språket har på vissa platser fortlevt in på 1900-talet, trots att inflyttningen från Finland efter den första kolonisationen var ytterst marginell.

Folkliga traditioner som levt vidare genom skönlitterära verk, hembygds-skildringar och skolböcker med antifinsk tendens har lett till en lång rad missuppfattningar om dessa inbyggare och deras relationer till den svenska

¹⁹ Hugo Valentin, *Judarnas historia i Sverige*, Stockholm 1924, s. 8–9.

²⁰ Jerker Rosén, *Svensk historia, 1. Tiden före 1718*, Stockholm 1962, s. 396.

²¹ Kari Tarkiainen, *Finnarnas historia i Sverige, 1. Inflyttarna från Finland under det gemensamma rikets tid*, Stockholm 1990.

²² Eric De Geer, *Migration och influensfält. Studier av emigration och intern migration i Finland och Sverige 1816–1972*, Uppsala 1977.

²³ Pia Nyman, *Kedjemigrationen till Jakobstadskolonin i Gävle. En studie av innovationsspridningen och informella interaktionsmönsters betydelse för den finlandssvenska Sverigemigrationen*, 1, Vasa 1984.

^{23a} Tarkiainen, a. a., s. 233–235 och där anf. litt.

befolkningen. Under de sista decennierna har dessa vrångföreställningar kunnat korrigeras till stor del tack vare folklivsforskaren Richard Brobergs enärägna arbete. En sentida ättling till 1500-talets finska invandrare var förre statsministern Tage Erlander, ett faktum som väckte stolt uppmärksamhet i hans förfäders finska hembygd.²⁴

Den finska invandringen till Sverige, som också utsträcktes till Norge, kan inplaceras i ett mer globalt sammanhang. Två amerikanska forskare, Terry G. Jordan och Matti Kaups, har visat hur det nordiska elementet låter sig infogas i den amerikanska bebyggelsegränsens (the frontier) förskjutning västerut. Svenskar och andra nordbor har i högsta grad deltagit i denna nordamerikanska rörelse västerut. I amerikansk historieskrivning har flyttningarna från öster till väster utgjort grundelementet i en tolkningsmodell i vilken man velat förklara hela den amerikanska civilisationens framväxt och speciella karaktär. I sin tolkning av denna process spelar innovationer från Norden enligt Jordan och Kaups en nyckelroll: karelska och savolaxiska kulturelement (log construction, hunter's shanty, V-notch, wightpole-knee roof, plowless farming, split rail fences, long hunt, pathfinding skills) fördes med migranter från Sverige och Finland till Delaware, anpassades till en amerikansk omgivning och bidrog till omformningen av det amerikanska natur- och kulturlandskapet.²⁵

Uppbyggnaden av 1600-talets svenska stormakt hade varit omöjlig utan omfattande invandring från andra länder i Europa. Åren 1620–1720 präglades av en allmän europeisering av svenskt militärväsen, läkekonst, byggenkap, järnindustri, finansväsen, vetenskap och kultur. Inflyttningen till Sverige stimulerades och fick extra tillskott genom att Sverige lade under sig baltiska och tyska områden runt Östersjön. Många baltiska adelssläkter introducerades på det svenska riddarhuset. Att balter togs i anspråk i den svenska statsstyrelsen ledde till en ökad geografisk mobilitet mellan Sverige och de erövrade områdena. En av de mest namnkunniga balterna i svensk tjänst var Rutger von Ascheberg, född i Kurland 1621. Han gjorde karriär i de svenska arméerna i Tyskland under 1630- och 1640-talen och nådde så småningom höga befattningar och utmärkelser. I de erövrade danska och norska landskapen (Skåne, Blekinge, Halland och Bohuslän) spelade han som generalguvernör en viktig roll i försvenskningprocessen. Hans "utländska" bakgrund torde inte ha varit någon nackdel för uppgiften.

Officerare var en yrkeskategori som under 1600-talets krigiska period hade en internationell arbetsmarknad. Kvoten utlänningar på höga poster i den svenska krigsmakten har aldrig varit så stor som under stormaktstiden.²⁶ Tyskbalterna var den största nationalitetsgruppen bland de utländska officerarna. En invandrargrupp som vid flera tillfällen anlätades för militära uppdrag härörde från Skottland. Erik XIV och Johan III tog skottar i sin tjänst, men endast

²⁴ Richard Broberg, "Invandringar från Finland till Sverige före 1700-talet i verklighet och tradition", *Migrationen mellan Sverige och Finland* (Nordisk udredningsserie 14/70), Stockholm 1970, s. 91–112. Jarl Ericson, *Finnar i väst. En bok om 1600-talets invandring av svedjefinnar till elva västvärmländska socknar*, Karlstad 1990.

²⁵ Terry G. Jordan & Matti Kaups, *An American backwoods frontier: an ethnic and ecological interpretation*, Baltimore & London 1989

²⁶ James Cavallie, *De höga officerarna. Studier i den svenska militära hierarkien under 1600-talets senare del*, Lund 1981, s. 76 ff.

en del av dem stannade i Sverige. Av de många skottar som rekryterades under 30-åriga kriget blev dock många kvar i landet. Familjenamn som Douglas, Duwall, Forbes, Hamilton, Ramsay, Spens och Sinclair bär vittnesbörd om att skottar under denna krigiska period lockades till Sverige. Skottar med andra yrken bosatte sig under 1500-talet i svenska städer som Stockholm och Kalmar. Som helhet tyder inte skottarnas bosättningsmönster på att någon stark etnisk sammanhållning dröjde kvar. Skottarna assimilerade sig snabbt i Sverige och därtill bidrog att de hade internationella yrken, krigarens och handelsmannens.²⁷

Under det stora nordiska kriget (1700–21) förlorade Sverige flertalet av sina besittningar och sjönk ner bland småstaternas krets. Kontakterna med utlandet avtog och landet blev mer isolerat. Tillflödet av utlänningar minskade. Agget mot främlingar tog sig flera uttryck och hade sin grund inte minst i ovilja mot utländska män som Karl XII tagit i sin tjänst. Särskilt impopulär blev tysken Görtz, som i utomordentligt hög grad vunnit kungens förtroende och som trots att han inte var svensk undersåte anförtroddes viktiga uppgifter inom finansväsendet och diplomatin. Han utpekades som statsbrottsling, dömdes till döden 1719 och avrättades. Görtz och hans holsteinska medhjälpare fick klä skott för ett upplammande främlingshat.

En frihetstida förordning från 1741 kan citeras som typisk för samtidens tveksamhet mot skilda kategorier av utlänningar. I den sägs, att "alle judar, savoyar[d]er, lindansare, komedianter med flere gycklare, vad namn de hava måge, tartarer och Zigeuner, som med varjehanda ogudaktighet, spådomar, lögn och tjuveri tillfoga menige man stort besvär och olägenhet, jämväl andra sådana utlänningar, som med barometrar, åtskillige sorters glas, te och slige mindre nödige varor inkomma samt redbare penningar med sig bortföra" omedelbart skulle utvisas ur riket.²⁸

Inom många områden skedde en försvenskning under frihetstiden (1718–72), dels genom att tidigare inflyttade utlänningar assimilerades, dels genom att inflyttningen drastiskt minskade. Inom handel och näringar uppmuntrades inhemska insatser, och genom överflödsförordningar sökte man stoppa importen och konsumtionen av utländska lyxartiklar. Den under Gustav III:s regentperiod (1771–92) introducerade "svenska dräkten" var ett uttryck för detta.

Men med Gustav III bröts efter preussisk förebild motståndet mot att låta judar flytta in i landet. Som upplyst despot var kungen medveten om den nytta som judiska affärsmän skulle kunna göra landet, och han lyckades bekämpa det motstånd som fanns i borgarståndet, som kände hotet mot egna ekonomiska intressen, och i prästeståndet, som såg judisk invandring som ett hot mot den rena religiösa läran. I närmare hundra år efter de första judarnas ankomst på 1770-talet diskuterade riksdagen lidelsefullt judarnas rättigheter i landet.²⁹

1800-talet var som nämnt den definitiva lågperioden när det gäller invandring. Man kan iaktta, att den svensk-norska unionen (1814–1905) inte ledde till någon accelererad flyttning mellan Sverige och Norge. Sedan lång tid

²⁷ Jonas Berg & Bo Lagercrantz, eds., *Scots in Sweden*, Stockholm 1962. Jonas Berg, "Skottar i Sverige", *Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok* 1981, s. 115–124. Göran Behre, *Göteborg, Skottland och vackre prinsan*, Göteborg 1982.

²⁸ Här citerat efter Hugo Valentin, *Judarna i Sverige*, Stockholm 1964.

²⁹ Valentin, a. a.

tillbaka hade det förekommit flyttningar i gränsregionerna, och eftersom Norge industrialiserades tidigare än Sverige gick flyttningströmmarna mera i västlig än i östlig riktning över den svensk-norska gränsen. Årtiondena runt sekelskiftet 1900 var sålunda inflyttningen av svenskar till Kristiania-regionen omfattande, framför allt från Värmland, Dalsland och Bohuslän. För en del av dessa svenskar, ibland betecknade som ”Norges kineser”, var vistelsen i det västra grannlandet en etappflyttning på väg mot Amerika. Påfallande är att få ämbetsmän inflyttade från Norge till Sverige, trots att länderna genom den politiska unionen hade många gemensamma intressen. Sten Carlsson, som kartlagt den norska inflyttningen till Sverige under denna tid har dock iakttagit tre udda grupper av norska inflyttare inom de högre samhällsskikten, nämligen hovfröknar, operasångare och företagare inom trävaruindustrin. Den industriella expansionen längs norrlandskusten under senare delen av 1800-talet byggde på inflyttad arbetskraft inte minst från södra Sverige och från Österbotten, varifrån både arbetsvandrare och permanenta flyttare sökte sig.

När seklet var ungt för människorna fortfarande västerut. Strömmen över Atlanten kulminerade för Västeuropas del redan 1882, men ända fram till första världskriget och även under de första efterkrigsåren var utvandringen en normal företeelse i svenska bygder. USA, och med tiden även Canada, var de stora utvandringsländerna, men svenskar sökte sig också till närbelägnare länder, i första hand Danmark och Tyskland. Den största invandringen under emigrationsåren var återinvandringen. Bland dessa fanns rätt många andra generationens emigranter, födda i USA eller Canada av svenska föräldrar och med sina första livserfarenheter från ett främmande land. Författaren Sven Delblanc hör till denna skara. Familjens flyttningar fram och tillbaka mellan Sverige och Amerika har för övrigt satt starka spår i Delblancs författarskap.³⁰

Sverige, liksom övriga Skandinavien, kom att i rätt liten utsträckning beröras av de allmänuropeiska folkomflyttningar som första världskriget och fredsuppgörelserna gav upphov till. Ryska revolutionen 1917, finska inbördeskriget 1918 och den finska frigörelsen från Ryssland ledde emellertid till att smärre grupper av ryssar och finnar i egenskap av politiska flyktingar sökte sig till Sverige, där de togs emot trots att de enligt svensk utlänningslag inte kunde hänföras till denna kategori. Ryssarna, vilkas antal måste ha varit mindre än ett tusen, tillhörde den ryska intelligentian. De utvecklade i Sverige en viss litterär och exilpolitisk aktivitet, som dock är illa dokumenterad, men flertalet flyttade efter en kort tid vidare från Sverige.³¹

I Sverige hade en restriktiv invandrings- och utlänningspolitik inletts i början av seklet. Denna fortsatte under mellankrigstiden. Redan under första världskriget hade Sverige infört passkontroll, och under 1920-talet försvärades inflyttningen från Finland, Ryssland, de baltiska områdena, Östeuropa och Tyskland, eftersom man befarade en mindre önskvärd inflyttning från dessa länder. Däremot reglerades inte inflyttningen från Danmark, Norge, England, Frankrike och Spanien. 1927 och 1936 antog riksdagen nya invandringslagar och de hänsyn som då stod i förgrunden var skyddet av den svenska arbetsmarknaden och vakthållningen om den rena svenska rasen. Denna inställning satte också

³⁰ Sven Delblanc, *Samuels bok*, Stockholm 1981, och andra böcker i samma romansvit.

³¹ Aleksandr Kan, *Nikolaj Bucharin och den skandinaviska arbetarrörelsen*, Uppsala 1991.

sin prägel på en av de minst heroiska sidorna av svensk invandringspolitik, nämligen den avvisande hållningen mot judisk invandring under 1930-talet och under andra världskrigets tre första år.³²

1930-talet var ett årtionde som präglades av krympande internationell trafik. Det gällde varumängder, penningströmmar och befolkningsrörelser. Sveriges befolkningsutbyte med utlandet var exceptionellt lågt. Till detta bidrog en ökande ovilja från svenskt håll att delta i internationella aktioner för att lösa Europas växande flyktingproblem. Framför allt var svenska regeringen och staten ovilliga att ta på sig en aktiv roll detta sammanhang. Svenskar skulle inte ta på sig viktiga internationella uppdrag att lösa flyktingfrågor, eftersom detta i praktiken kunde leda till att den svenska regeringen kunde bindas upp och påtvingas oönskade förpliktelser. Desto viktigare blev privata initiativ, men resultatet blev en selektion. Man ställde upp för meningsfränder i utlandet. Socialdemokrater månade om centraleuropeiska socialdemokrater i trångmål, kommunister om kommunister, etc.^{32a}

Med 1937 års utlänningslag förstärktes den restriktiva linje som fanns redan i 1927 års lag, och 1938 infördes ett generellt viseringstvång (med vissa undantag). Framför allt ville man skydda sig mot oönskad invandring av europeiska judar som flydde från Tyskland och av tyskarna kontrollerade områden.³³

Kollektiv repatriering

Bland 1900-talets invandringar finns ett antal som lämpligen kan etiketteras som kollektiv repatriering. Det gäller grupper som utvandrat från Sverige, men som på grund av sociala eller politiska omständigheter beretts möjligheten att återvända. Ideologiskt går detta tillbaka på en ändrad syn på Sveriges förhållande till svenskarna i utlandet. Ganska långsamt väcktes under 1800-talets två sista årtionden en känsla av att Sverige höll på att förlora en stor del av sin befolkning till Amerika. Successivt iscensattes ansatser dels att med positiva åtgärder hindra svenskar från att emigrera, dels att locka svenskar tillbaka. I samband med det svenska deltagandet i världsutställningen i S:t Louis 1903 gjordes vissa försök att propagera för svenskamerikaners hemvändande. Ett annat uttryck för samma idéer finns i Emigrationsutredningen.³⁴ Vilhelm Lundströms skapelse, Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet, var ett utflöde av en nymornad inställning att svenskheten också omfattade söner och döttrar som en gång emigrerat från Sverige. Riksföreningen sökte kontakt med utlandssvenskar i Finland, Estland, Ukraina och på olika håll i Europa samt i Förenta staterna och andra länder på den amerikanska kontinenten.³⁵

Återinvandringen av svenskar som rest till Nordamerika blev med tiden betydande. Svenskar i Nordamerika återfördes emellertid inte i former som organiserades från hemlandet. Återflyttningen till Sverige hade ett förlopp som

³² Hans-Uwe Petersen, "De nordiske lande og Hitler-flygtningene", *Nordisk flyktingpolitik i världskrigens epok*, red. Rune Johansson & Hans-Åke Persson, Lund 1989, s. 23–62.

^{32a} Jan Peters, *Exilland Schweden. Deutsche und schwedische Antifaschisten 1933–1945*, s. 52–79.

³³ Hans Lindberg, *Svensk flyktingpolitik under internationellt tryck 1936–1941*, Stockholm 1973.

³⁴ *Emigrationsutredningen*, Stockholm 1908–13.

³⁵ Bengt Bogårde, *Vilhelm Lundström och svenskheten*, Göteborg 1992.

hade ett starkt samband med konjunktursvängningarna. Från Sydamerika organiserades dock hemtransporter i den svenska statens regi 1912.³⁶

Intill revolutionsåret 1917 hade Stockholm varit en samlingspunkt för ryska revolutionärer. Flertalet reste till Ryssland under revolutionsåret för att genomföra sina politiska missioner. I gengäld fick ryska revolutionen andra migrationseffekter för Sverige. Dels anlände ett antal ”vita” flyktingar från Ryssland, dels återvände så kallade Sankt Petersburgssvenskar till Sverige. Ekonomiskt och socialt var dessa en disparat grupp. Somliga var födda i Ryssland som barn eller ättlingar till svenska utvandrare. Den första perioden i den sovjetiska statens historia var förvisso en period av kommersiell aktivitet för svenska företag, men många svenskar hade genom revolutionen berövats både förmögenheter och försörjningsmöjligheter. De ”reemigrerade” till Sverige. Efter hemkomsten slöt de sig samman för att kunna bevaka sina ekonomiska intressen mot den nya ryska regimen. De agerade också kollektivt, bildade Rysslandssvenskarnas förening. De erhöll en form av erkännande som en distinkt grupp genom tillsättningen 1920 av Statens kommitté för understöd bland Rysslandssvenskar.

Två repatrieringsaktioner i större skala utgjorde Gammalsvenskbybornas återkomst till Sverige 1929 och estlandssvenskarnas överförande till Sverige under andra världskriget. Det har skrivits mycket om gammalsvenskbybornas öden.³⁷ Avsikten här är främst att karaktärisera denna migration i förhållande till annan svensk invandring. Både gammalsvenskbyborna och estlandssvenskarnas ”återkomst” till Sverige har sina rötter i den svenska koloniseringen av Estland under 1200-talet, kanske ännu längre tillbaka.³⁸ Genom en ukas från Katarina II, Rysslands kejsarinna, tvingades mellan 1 000 och 1 200 av Estlands svenskar att lämna sina hem för att bege sig till ett nykoloniseringsområde i södra Ukraina 1782. Efter oändliga umbäranden anlände 535 personer till den plats vid Dnjepr, tio svenska mil från mynningen i Svarta havet, som småningom fick namnet Gammalsvenskby. Efter att ha decimerats kraftigt nådde denna svenska grupp en viss välmåga, och kontakter etablerades med Finland, Sverige och den svenska ”kolonin” i Petersburg. Efter ryska revolutionen, som innebar påfrestningar för Gammalsvenskby, väcktes tanken på en återflyttning till Sverige. En drivande kraft var Kristoffer Hoas, som 1922 hade prästvigts av Nathan Söderblom i Uppsala domkyrka. Under Hoas’ ledning, med svenska regeringens tillskyndan och med de sovjetiska myndigheternas goda minne flyttade den övervägande delen av gammalsvenskbyborna tillbaka till det gamla hemlandet. Gammalsvenskbyborna är en grupp med stark självidentitet, trots att den numera är väl integrerad i det svenska samhället. Till värden av traditionerna hör en årlig sammankomst i Roma på Gotland samt en vakthållning om det gemensamma förflutna; i Sverige har man utgivit ett flertal

³⁶ Harald Runblom, ”Swedish Emigration to Latin America,” *From Sweden to America: A History of the Migration*, Harald Runblom & Hans Norman, eds., Minneapolis & Uppsala 1976, s. 94–113. Sven Arne Flodell, *Tierra Nueva. Svensk grupputvandring till Latinamerika. Integration och församlingsbildning*, Uppsala 1974.

³⁷ Gammalsvenskbybornas öden är utförligt dokumenterade. Jan Utas, *Svenskbyborna. Historia och öde från trettonhundra till nu*, Stockholm 1959 (nytryck 1982). *Svenskbyborna. 60 år i Sverige, 1929–1989*, Visby 1989.

³⁸ Svante Jakobsson, *Osilia-Maritima 1227–1346. Studier kring tillkomsten av svenska bosättningar i Balticum, i synnerhet inom biskopsstiftet Ösel-Wiek*, Uppsala 1980.

skrifter, där temata framför allt är det svenska medeltida ursprunget, den sorgliga förflyttningen till Ukraina, bevarandet av svenskt språk och svenska kyrkliga traditioner, återetableringen av kontakterna med Sverige kring sekelskiftet 1900, uppbrottet från Ukraina 1929, bosättningen i Sverige, de ångerfullas fortsatta återfärd till Sovjetunionen eller vidare färd till Alberta i Canada.

7 000 estlandssvenskar lämnade sina urgamla boplatser på Estlands västkust och öarna för att återvända till Sverige under andra världskriget. Aktionen startade på Rågö 1940 och kulminerade under 1944. En Hem-till-Sverige rörelse startade 1939 och hängde samman med den tysk-ryska pakten 1939. I rent formell (svensk) mening var estlandssvenskarna varken "återinvandrare", "immigranter", "utlandssvenskar" eller "hemkomna landsmän". De var f. d. estniska eller sovjetiska medborgare med en speciell stämpel i de svenska främlingspassen som sade "estlandssvensk". Men de betraktade sig som svenskar, vilket ofta var förbryllande för den svenska omgivningen. De skilde på medborgarskap och nationalitet. I deras fall blev svenskt medborgarskap ett snabbt steg till integration i det svenska samhället.³⁹

Efter 1943

En omkastning i den svenska attityden till invandrare skulle komma. Under andra världskrigets slutskede spelade Sverige en aktiv roll för att hjälpa människor på kontinenten. Åren 1944–46 var strömmen av flyktingar till Sverige betydligt större än den varit under 1980-talets sista år. Låt oss söka efter den tidpunkt då den svenska inställningen förändrades, från en avvisande hållning till en välkomnande.

En förändring ägde rum 1943. Då svängde regeringen, nationen, ja kanske viktiga skikt hos det svenska folket, i sin attityd. En händelse under andra världskriget som hade en stor betydelse var de danska judarnas flykt över Öresund 1943. I Leni Yahils bok om de danska judarna under ockupationsåren, som utkom på hebreiska 1966 i Jerusalem, karaktäriseras räddningen av de danska judarna i oktober 1943 som ett hopp för mänskligheten. Hennes uttalande skall snarast läsas som en hyllning till det danska folket, under moralisk ledning av sin monark, Christian X.⁴⁰

De danska judarnas räddning över Öresund är en historia med många psykologiska bottnar. De danska judarna var efter tre hundra år tämligen väl integrerade i det danska samhället. I det danska passiva motståndet blev sympatiaktioner för judarna inför ögonen på ockupationsmakten en patriotisk handling. Danskarna, som påstås ha bevarat mer av upproriskt sinne än svenskarna, ville provocera tyskarna, och det kom på sätt och vis judarna tillgodo. Inför hotet om judarnas deportation genomfördes en stor olydnadskampanj; det gällde att gömma och föra judarna till en räddning i Sverige. Att svenskarna, som under krigets första år bedrivit en mot Tyskland välvillig "neutralitetspolitik", medverkade i denna operation, behöver inte tolkas som en renodlad barmhärtighetsaktion. Efter Stalingrad och El Alamein fick den svenska regeringen ett

³⁹ Elmar Nyman, "Om estlandssvenskarna i Sverige", *Estländare i Sverige. Historia, språk, kultur*, red. Raimo Raag & Harald Runblom, Uppsala 1988, s. 37–48 och där anf. litteratur.

⁴⁰ Leni Yahil, *The Rescue of Danish Jewry. Test of a Democracy*, Philadelphia 1969.

tillfälle att göra en lojalitetsmarkering vis-à-vis de blivande segrarmakterna. Det svenska välkommandet av de danska judarna var ett uttryck för ett behov att visa sympati för danskarna och Danmark i en svår situation. Räddningsaktionen lättade på trycket i en moraliskt svår situation för Sverige men innebar också ett steg mot en öppnare inställning till krigets offer. Faktum är emellertid att Sverige genom regeringens målmedvetna inskridande öppnade alla tänkbara kanaler för flykt från Danmark till Sverige.⁴¹

Den svenska beredskapen att ta emot esterna från ett annat grannland 1944 kan nog också ses mot samma psykologiska bakgrund. Den interna svenska konflikten skulle komma ett år senare, när svenska regeringen måste ta ställning mot Sovjetunionens ständiga propåer att skicka tillbaka esterna. Östen Undéns uttalanden efter kriget och den svenska regeringens djupa moraliska kris i november 1945 i samband med baltutlämningsaffären avspeglar en ny geopolitisk situation och nya hänsynstaganden inför den nya stormakten Sovjetunionen.

Sympatiaktionerna mot Danmark och Estland måste också ses i samband med den nordism, som utvecklats under kriget, och till den bilden hör den svenska sympatiaktionen för Finland under vinterkriget ("Finlands sak är vår") och den svenska beredvilligheten att ta emot omkring 65 000 finska flyktigbarn.

Den nordiska linjen förstärktes under de första efterkrigsåren. Sverige agerade för upprättande av ett nordiskt försvarsförbund. En lång rad av initiativ togs för att på det politiska och ekonomiska planet skapa en nordisk region. Flera misslyckades (försvarsunionen, Nordek), men Nordiska rådet utvecklades till ett samarbetsorgan, inte minst på lagstiftningens område. Viktigt i sammanhanget var upprättandet av den fria nordiska rörligheten på arbetsmarknaden 1954. Därmed skapades instrument för att reglera den invandring till Sverige som under efterkrigstiden varit den volymmässigt viktigaste: inflyttningen från grannländerna. I smidiga former löstes en del av Sveriges arbetskraftsproblem.

Från krigsslutet till början av 1970-talet finns ett starkt samband mellan ekonomisk konjunktur och invandring till Sverige. Allt 1930-talets tal om behovet att slå vakt om "den rena svenska rasen" verkade som bortblåst efter kriget, när Sverige hade behov av arbetskraft för att kunna köra för högvarv inom industrin. Under 1940-talets senare hälft hade ett nytt moment kommit in i den svenska invandringspolitiken, aktiv rekrytering i utlandet. Denna kursomläggning skedde i fullt samförstånd mellan myndigheter och företag. Invandringen blev en del av den svenska arbetsmarknadspolitik. Påfallande är dock frånvaron av diskussion om invandringens långsiktiga effekter. Invandringen ägde rum i första hand rum på industrins och företagets villkor. Invandrarna förväntades snabbt anpassa sig, även om detta inte alltid sades rent ut.

En ny vändpunkt kom vid mitten av 1960-talet, när man upptäckte att somliga invandrare hade svårigheter att finna sig tillrätta i Sverige. Så länge invandrarna kommit från Centraleuropas industrimiljöer (och hit får man räkna till exempel ASEA:s rekrytering av fackutbildad italiensk arbetskraft från Turin och andra norditalienska centra) var omställningen till svenska förhål-

⁴¹ Jørgen Hæstrup, "Flygtningeårene og det svenske fristed", *40 år efter – en hilsen fra Danmark til Sverige 1945–1985*, red. Simon Grabowski, København 1985, s. 5–14.

landen beskedlig. Annorlunda förhöll det sig för de landsbygdsinvandrare som anlant från Grekland och hamnade på mindre kvalificerade jobb inom industrin och servicesektorn.

En svensk invandrapolitik växte fram från mitten av 1960-talet, och ett nytt skede tar sin början, när Kjell Öberg, från början utifrån en rätt blygsam position, steg för steg samlar medarbetare, formulerar idéer och bidrar att skapa en mer genomtänkt officiell hållning gentemot de nya svenskarna. Den nya eran markeras med att en invandrarutredning tillsätts 1968 och att Invandrarverket inrättas 1969.

Själva invandringen ändrade emellertid karaktär samtidigt som invandringspolitiken lades om, och bakgrunden är att söka inom den internationella ekonomin. Under den allmänna lågkonjunkturen följde Sverige övriga västeuropeiska länder och reglerade invandringen. 1972 infördes ett stopp för rekrytering av utländsk arbetskraft. Ett viktigt undantag fanns dock. Eftersom Sverige var knutet till nordiska avtal på arbetsmarknaden, kunde nordbor fortfarande söka sig till Sverige och den finska invandringen fortsatte under 1970-talet, om än på en lägre nivå än under tidigare decennier.

Det begynnande 1970-talet innebar också en annan förändring. Sverige som invandrarland kom att konfronteras med tredje världens kriser, och statskuppen i Chile 1973 och den chilenska juntans förföljelser av oliktankande kom att avläsas i svensk migrationsstatistik. I och med att arbetskraftsinvandringen upphört blev flyktingarna mer synliga som kategori. Tidigare, så länge arbetsmarknaden relativt lätt kunde absorbera nya människor, hade man inte haft samma behov att särskilja olika kategorier av inflyttare. Efterhand framväxte en flyktingpolitik, och 1980-talet och det begynnande 1990-talet har i ökande grad präglats av flyktingfrågan.

Sverige har i alla tider haft ett befolkningsutbyte med omvärlden, men detta utbyte har stått i relation till skiftande konjunkturer på skilda områden. Folkförflyttningar äger rum inom vissa system, ekonomiska, geopolitiska, sociala, kulturella. Sålunda bör invandringen till Sverige analyseras inom ramen för skilda kraftfält. Sverige har haft ett kontinuerligt migrationsutbyte med grannländerna samt med områden runt Östersjön och Nordsjön. Från övriga europeiska områden har invandringen varit mer sporadisk fram till efterkrigstiden, då cirklarna efter hand har vidgats till att omfatta alla kontinenter. Att Sverige alltid har varit ett invandringsland bör framhållas, men språkligt, kulturellt och religiöst har variationsvidden ökat kraftigt under senare decennier.

Man kan ställa frågan i vilken mån som historiska erfarenheter möjliggör eller försvårar förvandlingen till ett mångkulturellt samhälle på den moderna pluralismens villkor. Det kan i alla händelser konstateras, att de invandrare som kommit under århundradenas lopp alla har assimilerats. Ingen invandrargrupp har varit så talrik eller så väl organiserad att den kunnat hävda anspråk på att bli betraktad som en minoritet. Det svenska samhället har gjort invandrararnas ättlingar till svenskar.

Från högländerna till älvdalen. Göteborg och Skottland 1621 – 1814

Av Göran Behre

Göteborg grundades 1621. Förhoppningarna på den nya staden var stora. Den skulle bli Sveriges port mot väster, en stark fästning men också en internationell handelsstad. Tyskar, holländare och skottar inbjöds att bosätta sig där.

Huruvida Gustaf II Adolf verkligen stod på berget Otterhällans topp vid Göta älvsstranden och pekade ut var staden Göteborg skulle byggas må vara osagt. Den 10 oktober 1624 besökte han emellertid staden för att på ort och ställe kontrollera att allt gick efter ritningarna. Han stannade till 22 februari 1625.

Vid sitt besök 1624 fann Gustaf Adolf problem med hur Göteborg skulle styras. Där fanns ännu inte ”sådana män som det höga rådet fullkomligen kunde bli besatt med”. Han beslöt därför ”av kunglig makt och myndighet” att Göteborg skulle tills vidare styras av tolv rådmän. Av dessa skulle fyra vara svenskar, tre tyskar, tre holländare och två skottar.¹

Under Göteborgs första år hade holländarna det mest betydande inflytandet men icke få skottar kom att från början att spela en roll i staden. Skottland var vid denna tid en ej oviktig handelsnation och avståndet sjövägen mellan Skottland och Göteborg kunde med tur och förliga vindar inskränkas till några dagar, dvs. ungefär den tid som det tog att landvägen resa från Skottland till London

En glimt av det tidiga skotska och engelska inflytandet – icke sällan är det svårt att skilja däremellan – finner vi sålunda i det år 1635 grundade engelska handelskompaniet i Göteborg. Initiativet kom från skotska och engelska köpmän i staden och tanken var att genom särskilda privilegier driva upp handeln med Storbritannien. Göteborg skulle bli stapelplats för engelska varor. Magistraten i Göteborg ställde sig tillmötesgående och kompaniet in spe fick ett eget ombud inom denna myndighet. Ombudets namn var Anthony Knipe. Kompaniet kom igång men det hela slutade redan 1637 med bankrutt.² Bland mera framträdande skottar inom Göteborgs handel vid denna tid kan nämnas med-

¹ Helge Almquist, *Göteborgs historia. Grundläggningen och de första hundra åren. Första delen. Från grundläggningen till enväldet*, Göteborg 1929, s. 81.

² Almquist, a. a., s. 233–239.

Göran Behre, f. 1928, är docent i historia. Bland hans skrifter är *Underrättel-seväsen och diplomati. De diplomatiska förbindelserna mellan Sverige och Storbritannien 1743–1745* (1965) och *Göteborg, Skottland och vackre prinsen* (1982). Han är medförfattare till *Sveriges historia 1521–1809. Stormaktsdröm och småstatsrealiteter* (1:a uppl. 1985).

lemmar av släkterna Spalding, Kinnaird, Hebern/Hepburn, Creyck och Lindsay.³ Uppräkningen är endast exemplifierande och som tidigare nämnts var det vid den tiden svårt att skilja mellan engelsmän och skottar.

Förhållandena mellan göteborgarna och invandrarna var inte utan konflikter. En skotsk köpman i staden, Henrik Sinclair, förordnades 1632 att uppbära kronans andel av tullarna; han blev alltså ett slags tullchef. Sinclair var en stridbar herre och motsättningarna mellan honom och magistraten blev ett stående inslag i 1630-talets Göteborg.⁴ En annan skotte, Hans Carnegie, fick med förbigående av staden Göteborg av kronan arrendet på slussanläggningarna vid Lilla Edet. Magistraten i Göteborg sökte år 1635 förgäves upphäva arrendet, som sedan det gått ut 1637 dock kom under svenska kronans egen förvaltning.⁵

Skottland och England var under denna tid två skilda nationer men hade från 1603 gemensam kung av ätten Stuart. Under 1640-talet skakades England av inbördeskrig och som en följd av detta blev dess och Skottlands kung, Charles I, avrättad 1649. Hans son, sedermera Charles II, tog sin tillflykt till Holland. England blev under några år republik under Cromwell.

Skottland gick under Cromwells tid sin egen väg och kungens avrättning sågs som en kränkning av stuartarnas gamla nationella skotska monarki. En av Stuarts mest trogna anhängare var i Skottland James Graham, marquis of Montrose. År 1649 begav sig Montrose till Göteborg. Därifrån planerade och utrustade han en invasionsflotta för att återinsätta huset Stuart och befria Skottland från de engelsk-republikanska styrkor som höll landet med vapenmakt. I Göteborg bodde Montrose i största hemlighet under 1649 till mars månad 1650 hos stadens rikaste köpman, skotten John Maclean eller försvenskat Hans Macklier.

Montroses militära expedition avseglade mot Skottland i mars 1650 och hans öden är välkända i Skottland; han landsteg men led nederlag och togs till fånga för att sedan avrättas. Maclean å sin sida fortsatte med sin framgångsrika köpenskap i Göteborg.⁶

Maclean var inte bara Göteborgs rikaste köpman utan även en av landets. Redan före Montroses invasionsplanering hade han spelat en storpolitisk roll genom sin hjälp med finansiering och krigsunderhåll åt svenska kronan under kriget med Danmark 1643–1645. Han blev adlad av Christina 1649. På grund av sin hjälp åt Montrose och sina vapenleveranser till den landsflyktige Charles II blev Maclean av Charles belönad med titeln baronet. Han var ägare till bland annat Gåsevadsholm, Särö och Fröllinge, som är kända västsvenska gods. Han avled 1666.⁷

Men alla skottar lyckades inte i affärer. Under 1600-talets senare del växte behovet fram av en organisation som skulle ta hand om dem som inte gjorde

³ Wilhelm Berg, *Samlingar till Göteborgs historia*, 1, Stockholm 1882, s. 89–92.

⁴ Almquist, a. a., s. 121–145.

⁵ Almquist, a. a., s. 196–197.

⁶ Betr. Montroses militära expedition från Göteborg, se Göran Behre, "Gothenburg in Stuart War Strategy 1649–1760", i Grant G. Simpson, ed., *Scotland and Scandinavia 800–1800*, Edinburgh 1990, s. 107–109 samt där anförd litteratur.

⁷ Betr Maclean/Macklier, se James N. M. Maclean, "Montrose's preparation for the invasion of Scotland and royalist missions to Sweden 1649–51", i Ragnhild Hatton & M. S. Anderson, eds., *Studies in Diplomatic History*, London 1970, och Elsa-Britta Grage, "Hans Makelie", *Svenskt biografiskt lexikon*, 24, Stockholm 1982–84, s. 633–634. Stavningarna Maclean, Macklier och Makeleir varierar i olika källor.

det. Riktigt när den grundades är osäkert men den fanns i varje fall från 1699. Organisationens namn blev British Factory. Avsikten var att de mera välbärgade engelska och skotska köpmännen i Göteborg skulle hjälpa sina landsmän i nöd. I anslutning härtill skapades en fattigkassa genom att alla brittiska skepp som ankrade i Göteborgs hamn uttaxerades en avgift. Antalet medlemmar i British Factory varierade mellan 10 och 20, en exklusiv grupp välbärgade brittiska köpmän i Göteborg.⁸ Förhållandena i Skottland under 1600-talets senare del kom i viss mån att öka behovet av en fattigkassa i Göteborg för behövande landsmän. Efter Cromwells död kom 1660 Charles II av huset Stuart åter på Englands och Skottlands troner. Han efterträddes 1685 av sin bror James II. Religösa, konstitutionella och maktpolitiska orsaker drev fram en ny revolution 1688. James II flydde och misslyckades senare att återta tronerna. En stark turbulens utbröt i Skottland och från denna tid kämpade i mer än ett halvt sekel kungaätten Stuarts skotska anhängare, jakobiterna, för att återinsätta kungar av ätten på Skottlands tron. De kämpade förgäves och många måste fly landet. En del av de politiska flyktingarna kom till Göteborg.

Mot slutet av den svenska stormaktstiden kom förhållandena i Skottland åter att få betydelse för Göteborg. 1707 upprättades mot många skottars vilja det förenade kungariket Storbritannien. Skottlands styrelse införlivades alltså med Englands. 1713 kom med förbigående av kungaätten Stuart ätten Hannover på Det förenade kungarikets tron. I detta läge vände sig jakobiterna till Sverige och kung Karl XII. Tanken bakom jakobiternas närmande till Sverige kan mycket enkelt uttryckas på detta sätt: Karl XII hade soldater, jakobiterna pengar. Kungen av England var dessutom kurfurste av Hannover och var som sådan i krig med Sverige.

En rad ytterst hemliga förhandlingar kom så under åren från 1715 till Karl XII:s död 1718 att äga rum mellan representanter för Sverige och jakobiterna. Målsättningen var att svensk trupp skulle invadera Skottland och återinsätta ätten Stuart. I förhandlingarna spelade fästningsstaden Göteborg en avgörande roll: Göteborg skulle vara den stad från vilken invasionsföretaget utgick. Vidare skulle den svenska truppen företrädesvis rekryteras bland i svensk tjänst varande skotska soldater. Vid tillfälle föreslogs också att vice landshövdingen i Göteborg, Hugo Hamilton, skulle leda invasionsföretaget. Hamilton var generalmajor i svenska armén och av skotsk härkomst. Ett skotskt uppror bröt ut 1715 men kom för tidigt för att en svensk hjälp på något sätt kunde bli aktuell.

Förhandlingarna om ett svenskt invasionsföretag från Göteborg mot Skottland höll på i bortåt fyra år. Vi vet inte vad Karl XII själv tänkte, men det faktum att han höll igång förhandlingarna så länge tyder på att de på det ena eller andra sättet passade hans egna planer. I och med kungens död den 30 november 1718 tonade sålunda alla invasionsplaner bort.⁹

”Lilla London”

Efter det stora nordiska krigets slut år 1721 ändrade staden Göteborg undan för undan karaktär. Befästningsverken satte alltjämt sin prägel på staden men

⁸ Göran Behre, ”Scots in ‘Little London’. Scots settlers and cultural development in Gothenburg in the eighteenth century”, *Northern Scotland. The Journal of the Centre for Scottish Studies*, vol. 7, Number 2, 1987, samt där anförd litteratur.

⁹ Behre, ”Gothenburg in Stuart War Strategy”, s. 109–112.

samtidigt utvecklades Göteborg till en mer civil stad icke utan charm. Linné kallade den år 1746 för "... den täckaste stad bland alla i riket..." och fortsatte: "... Staden är folkrik av handlande, seglande, milis, främmande och folk som stöta till ifrån hela landet; varav här är mycket ruljans, så att inbyggarna må väl äga sköna och vackert möblerade hus." Vid sekelskiftet 1700 hade Göteborg ungefär 4000 invånare och växte under 1700-talet till att bli rikets andra stad med omkring 12 000 invånare år 1800.¹⁰

Under 1700-talet kom en andra våg av skottar till Göteborg. Till en del berodde detta på de stormiga politiska förhållandena i hemlandet efter revolutionsåren 1688–1689. Upproret 1715 är redan nämnt. Redan 1719 följde ett nytt misslyckat uppror. 1745 kom så det vittbekanta uppror som leddes av prince Charles Edward Stuart, Bonnie Prince Charlie.

Liksom tidigare fick under orostid i Skottland Göteborg sin storpolitiska betydelse. Under upproret 1745–1746 sammandrogs i Göteborg en värvad truppstyrka som fick namnet Franska kåren. Värvingen skedde med franska pengar och i Göteborg utrustades och övades bortåt 600 man som skulle sättas in på Stuarts sida i kampen om Skottland. I den ingick ett stort antal krigserfarna svenska officerare. Truppen var fransk, men i Göteborg fick den ett förstuckt stöd av det mäktiga Svenska ostindiska kompaniet som hade bildats av svenskar och skottar år 1731. Två av kompaniets direktörer, svensken Niclas Sahlgren och skotten Colin Campbell, stödde på olika sätt planerna på att föra över Franska kåren till Skottland och där låta den ingå i prins Charles Edwards truppstyrkor. Så blev det emellertid inte. Innan truppen var klar att transporteras hade prins Charles Edward lidit avgörande nederlag.¹¹

Prinsens uppror i Skottland följdes av hårda repressalier mot dem som stött honom. Många av hans anhängare tvingades fly för att rädda livet. En del av dessa kom till Göteborg.

När de skotska flyktingarna omkring 1 juli 1746 började anlända fann de i Göteborg en truppstyrka som varit avsedd att på deras sida ingripa i upproret. Chefen för denna truppstyrka, Franska kåren, var en skotte, William Stuart, lord Blantyre, som i detta sammanhang gick under pseudonymen Leslie. Genom Leslies initiativ och med hjälp av den franske ambassadören i Stockholm skapades omgående en väloljad organisation som tog hand om flyktingarna. Dessa som regelmässigt var inställda på att fortsätta till Paris, dit prins Charles Edward tagit sin tillflykt, fick genom denna organisation medel och ibland även guider för sin fortsatta färd. När Leslie i augusti 1746 fick reseorder, tog göteborgsköpmannen Peter Samuelsson Bagge över ledningen av hjälpen till skottarna.

Huvudparten av flyktingarna fortsatte alltså sin färd efter ett längre eller kortare uppehåll i Göteborg. Bland dem som på detta sätt kom till Göteborg fanns flera namnkunniga skottar, såsom John Gordon of Glenbucket, David Ogilvy lord Ogilvy, och Laurence Oliphant, laird of Gask. Bland dem som stannade en längre tid i staden kan nämnas George Carnegie och James Moir of

¹⁰ Se t.ex. Göran Behre, "Frihetstiden och gustavianska tiden", i Göran Behre, Lars Olof Larsson, Eva Österberg, *Sveriges historia 1521–1809*, Stockholm 1992, s. 211–213.

¹¹ Franska kårens historia behandlas utförligt i Göran Behre, "Göteborg, Skottland och Vackre Prinsen", *Göteborg Förr och Nu*, XVI, Göteborg 1982, s. 19–58.

Stoneywood. Under sin tid i Göteborg ägnade sig dessa båda åt handel och köpenskap.¹²

Men många skottar kom till Göteborg under 1700-talet som en följd av den tidigare invandringen, av ekonomiska skäl helt enkelt. De fick därvid många gånger god hjälp av sina landsmän, som redan fanns i staden. Göteborg framstod som en möjligheternas stad, en stad där man kunde lyckas i affärer.

Åtskilligt i Göteborgs affärsliv kom under denna tidsperiod att domineras av skottarna. Ett av de mest påtagliga exemplen är härvidlag Svenska ostindiska kompaniet. Kompaniet grundades år 1731 och fortsatte sedan verksamheten till början av 1800-talet. Dess huvudort och enda svenska hamn blev Göteborg. Från första stund satte göteborgare och skottar i Göteborg en prägel på Kompaniet. De första direktörerna var sålunda skotten Colin Campbell of Argyll och göteborgaren Niclas Sahlgren. Andra skottar som tidigt fick en mera framträdande plats inom Kompaniet var den tidigare nämnde James Moir och Charles Irvine. Särskilt under Kompaniets tidigare skede finner man i skeppslistorna och som superkargörer åtskilliga skotska namn. Mot slutet av Kompaniets verksamhet var skottarna inte lika vanliga men en mera framstående direktör under dess avvecklingstid kring 1800 var William Chalmers, som var av skotsk härkomst.

Som nämnts satte skottar under Kompaniets första tid en prägel på dess verksamhet. Inte minst kom detta fram, då det gällde att dela den ekonomiska vinsten. Enligt privilegierna hade kompaniet rätt att anställa utlänningar, men göteborgarna kom snart att känna sig på undantag. Oppositionen blev kraftig. 1741 förbjöd emellertid en kunglig förordning Kompaniet att anställa utlänningar på vissa ledande poster om kompetenta svenskar fanns att tillgå. Allt eftersom så skedde, minskade oppositionen mot skottarna markant. Intill Kompaniets slutskede fanns som nämnts skottar kvar, men dessa och göteborgarna arbetade då helt integrerat i Kompaniets intresse.¹³

När tiderna kärvade var dock förhållandet mellan de göteborgska och skotska affärsmännen inte utan konflikter. En mera allvarlig sådan kom vid en finanskris under 1770-talets första år. Med udden riktad mot de skotska köpmännen i staden förklarade då Göteborgs handelskammare eller Handelssocieteten i en skrivelse till Kommerskollegium att den ansåg det nödvändigt att upphäva den förordning som gav ”främmande expediter” rätt att driva handel och uppehålla sig i riket. Handelssocieteten fortsatte:

”Detta tyckes vara så mycket mer angeläget som de under varjehanda namn, sken och förevändningar till allra största prejudice för det handlande borgerskapet inmänga sig uti all sorts handel och borgerlig näring, och sedan de samlat sig flera tunnors gulds egendom, hemligen begiva sig utur riket utan någon avgäld till Kungl. Maj:t, Kronan och staden; ej till förtigande att dessa äro just samma som igenom olovlig handel med oförtullade varor ådragit denna orten det förhatliga lurendrejerinamnet”.¹⁴

Handelssocieteten rönt emellertid mothugg från Kommerskollegium, och med bättre tider kom också kritiken att tona bort. Skottar fortsatte att spela en

¹² Behre, ”Vackre Prinsen”, s. 99–118 och dens., ”Jacobite refugees in Gothenburg after Culloden”, *The Scottish Historical Review*, Vol. LXX, No. 189, April 1991.

¹³ Sven T. Kjellberg, *Svenska Ostindiska Compagnierna 1731–1813*, Malmö 1974, s. 124–128.

¹⁴ Göteborgs handelskammares arkiv, Brevkoncept B 4, 13 april 1773, *Landsarkivet i Göteborg*

viktig roll i den göteborgska handeln och köpenskapen och bland dessa kan nämnas några som blivit kända också för eftervärlden som William Chalmers, William Chambers, den tidigare nämnde George Carnegies brorson David, Thomas Erskine och Thomas Irvine.

Genom att Göteborg blev en mötesplats för det svenska, skotska och engelska kom staden under 1700-talet att få en specifik miljö. Denna blev märkbar inte minst inom det kulturella området. I en tid då de bildades andraspråk i Sverige var franskan kom engelskan att få en stor betydelse i Göteborg. De svenska affärsmännen lärde sig ofta engelska och – vilket är noterbart – de skotska lärde sig svenska. De första svenska använda läroböckerna i engelska utkom i Göteborg och stadens gymnasium (Göteborgs gymnasium, nuvarande Hvitfeldtska gymnasiet) blev först i Sverige med undervisning i detta språk. Det var under åren 1774–1779 som en i Göteborg bosatt affärsman, George Ross of Shandwick, var lärare vid gymnasiet i engelska. Mer än en femårig episod blev dock inte engelskundervisningen. Först under 1800-talet kom den att bli kontinuerlig, men episoden är betydande för epoken.¹⁵

Flera av lärarna vid Göteborgs gymnasium kom att spela en kulturbärande roll i staden. Tre av gymnasiets lektorer, M. G. Wallenstråle, Johan Rosén och Johannes Gothenius hade sålunda på olika sätt kontakt med den brittiska förromantiken, en ny litterär strömning som bröt fram från 1700-talets mitt, och introducerade den i stadens tidningar. Av ett alldeles särskilt intresse för Göteborg och Skottland är härvidlag att Johannes Gothenius från januari till maj 1766 kontinuerligt publicerade översättningar i tidningen Götheborgska Magasinet av utdrag ur de s. k. Ossianssångerna. Dessa, som utgetts av skotten James Macpherson under 1760-talets början, blev senare något av en bestseller och påverkade författare runt om i Europa. Genom Gothenius fick alltså göteborgarna mycket tidigt kännedom om detta verk, som i hög grad anknöt till det gaeliska Skottland. Utgivandet är ett exempel på de nära relationerna mellan Göteborg och Skottland under denna tid.¹⁶

Ett intressant fenomen inom 1700-talets mentalitetshistoria är frimureriet som då hade en genombrottstid och en glansperiod. Med rötter långt tillbaka i tiden kan det spekulativa frimureriet sägas ha ett ursprung från en loge som grundades i London år 1717 och som var en s. k. Johannesloge. Det skotska inflytandet fanns emellertid tidigt – det har hävdats att frimureriet hade sitt ursprung i skotsk medeltid – och det kom snart att få en stor betydelse för utvecklingen, inte minst i Göteborg. Under åren 1754, då den första göteborgska logen grundades, och fram till 1775 anslöt sig 190 män från Göteborg till frimureriet. Omkring 10% av dessa var engelsmän eller skottar.

År 1777 fick Göteborg sin andra frimurarloge, en St Andreas-loge, som var en s. k. skottisk loge. En av de första ämbetsmännen i denna loge var skotten Thomas Erskine. Bland andra skotska frimurare i Göteborg kan nämnas William Chalmers, dennes bror James samt George Carnegie. Intressant är att

¹⁵ Behre, "Scots in 'Little London'", och däri anförd litteratur; dens., "Engelskan och romantiken i 1700-talets Göteborg", *Göteborg förr och nu*, XX, Göteborg 1986; dens., "Göteborg, skolan och romantiken under 1700-talet", *Gamla Hvitfeldtares årsbok* 1987/1988, Göteborg 1988.

¹⁶ Behre, "Scots in 'Little London'" och dens., "Engelskan och romantiken".

skotska frimurare även efter det att de återvänt till Skottland behöll kontakten med sina bröder i Göteborg.¹⁷

Ett annat mindre filosofiskt inslag i det göteborgska sällskapslivet under 1700-talet var klubbarna. En ännu kvarlevande sådan 1700-talsklubb är The Royal Bachelors' Club som instiftades 1769. Den är ett gott exempel på det göteborgska och skotska: av dess 33 första medlemmar år 1769 var 11 skottar och en engelsman.¹⁸

En annan viktig del av skottarnas – och engelsmännens – liv i Göteborg var tillkomsten av den så kallade engelska församlingen i staden den 30 november – St. Andreasdagen – 1747. Bland dem som hårdast arbetat för församlingens tillkomst finner vi Colin Campbell. Elva skottar var bland de aderton mera välbärgade brittiska köpmän i staden som bidrog till den förste prästens lön. Namnet ”Engelska församlingen” hänger samman med den sedvanliga benämningen ”engelsmän” på strängt taget alla briter i Göteborg under 1700-talet. År 1782 karakteriserade den svenske journalisten och tidningsutgivaren C. C. Gjörwell i sin tidning den engelska församlingen i Göteborg med orden att de flesta ”engelsmän leva ogifta och således sällan föröka sin församling”. En intressant aspekt av församlingsverksamheten var att åtskilliga göteborgare besökte kyrkan också för att få träning i det engelska språket.¹⁹

Frågan är om det inte är under denna skotska period i Göteborgs historia som staden började kallas ”Lilla London”. Av allt att döma skedde så för första gången i den göteborgska tidningen ”Götheborgska Magasinet” den 29 maj 1766. Tidningen skrev:

”Om vår stad är det att man kallar honom Lilla Amsterdam i anseende till dess nätta och prydnade inredningar; så har man anledning utav den i senare åren skedda förädling med häckar, planteringar och ek på stadens mark spå det Göteborg inom kort i sådant hänseende kallas Lilla London.”²⁰

De briljanta åren

1800-talets första år fram till kontinentalsystemets slut år 1814 har i Göteborgs historia kallats ”de briljanta åren”.

Genom Napoleons kontinentalblockad av Storbritannien blev Göteborg i ett enda slag en av Europas viktigaste handelsstäder och som en följd av krigshändelserna närmast ett slags frihamn för Storbritanniens handel. Ett kungligt brev av den 7 mars 1808 reglerade detta genom att tillåta att brittiska varor utan undantag skulle få uppläggningsplatser i Göteborg och att införsel kunde ske med alla nationers fartyg.²¹

¹⁷ Behre, ”Scots in 'Little London'” och dens., ”Engelskan och romantiken” samt i dessa arbeten anförd litteratur.

¹⁸ Lars Ulvenstam, *The Royal Bachelors' Club 1769–1944. Med biografiska uppgifter av Magnus Fahl*, Göteborg 1947, s. 20–23 och 94–97.

¹⁹ S. Townshend & H. J. Adams, *History of the English congregation and its association with the British Factory, Gothenburg*, Gothenburg 1946, och Behre, ”Scots in 'Little London'”.

²⁰ *Götheborgska Magasinet* 29 maj 1766. Citatet finns också i Göran Behre, ”Lilla London och skottarna”, *Västsvensk särart. Fem föredrag om Västsveriges kultur och samhällsutveckling*, Göteborg 1992.

²¹ Carl A. Tiselius, *Göteborg under kontinentaltiden. Perioden 1808–1810*, Göteborg 1935, s. 22. Bertil Andersson, ”Cabeljou och schmalkaldiskt blått. Om köpenskap i 'ryslig tid'”, *Göteborg förr och nu*, XXIV, Göteborg 1992.

Göteborgs förbindelser med Storbritannien blev under denna tid allt tätare och allt viktigare även för den europeiska handeln. Napoleon hade varken tid eller möjlighet att ingripa. Rikedomerna i Göteborg blev mycket stor och stadens olika handelsföretag blomstrade. Staden blev också full av engelska och skotska sjömän som fann sin samlingsplats i George Tod's värdshus i Majorna, stundom av göteborgarna kallat "Engelska härbärget".²²

Rikedomerna ledde till lyx som grep vida omkring. Ett exempel är den tidigare nämnda klubben "The Royal Bachelors' Club" som grundats av skottar och göteborgare, och som huvudsakligen rekryterats ur stadens välbärgade köpmannakretsar. Dess lokaler inreddes nu med en även för den tiden osedvanlig elegans.²³

Ett samtida vittnesbörd om de briljanta årens Göteborg har vi från tolagskamrern Jacob von Holten år 1810. Han skriver:

"... /staden/ förskönades med praktfulla stenpalatser, ty alla kolonial-, manufaktur- och penningaffärer koncentrerades på denna för Östersjön förträffligt belägna platsen. Många förmögna utländska handlande hitflyttade att profitera av konjunkturen. ... Men, ack, lyx, överdåd, överflöd och lättsinnighet undergrävde och förstörde mesta delen av förtjänsterna. Den största nytta, som denna gyllene tid medförde, var stadens snara eleganta uppbyggande, vartill penningarnas lätta åtkomst mycket bidrog ..."²⁴

En stor del av de "utländska handlande", som von Holten nämner, kom från Skottland. Under denna tid började en tredje våg av skottar att komma till Göteborg. De skotska familjer som ville att deras söner skulle gå affärsbanan hade vid denna tid strängt taget endast två alternativ att välja för utbildning och placering. Dessa var Göteborg och Ostindien. Mer än någonsin kom de under Napoleonkrigen att välja Göteborg, inte minst med tanke på möjligheterna att där göra snabba och goda affärer.

Under det tidiga 1800-talet kom sålunda åtskilliga av ännu idag väl kända skotska familjer till Göteborg. Några exempel. James Dickson grundade firman James Dickson & Co 1809 och vann burskap 1810, hans yngre bror Robert grundade en firma i eget namn redan 1802 och blev senare delägare i James'. Robert vann burskap 1808. Alexander Barclay (burskap 1807) blev delägare i firman Alex. Barclay och John Fisher 1812. Thomas Kennedy (burskap 1801) startade en egen firma men samarbetade också med Dicksönerna. Brorsonen till den tidigare nämnde George Carnegie, David, fick burskap 1801 och var delägare i firman David Carnegie & Co samt lärde göteborgarna att dricka porter — ännu denna dag bryggs Carnegie-porter.²⁵

Ett från tiden välkänt citat av den tyske skalden och professorn Ernst Moritz Arndt ger ett vittnesmål om hur starkt de brittiska eller snarare skotska inslagen karakteriserade Göteborg. Arndt besökte staden 1804 och skrev då följande om Göteborg (påpekas skall åter att de enskilda britterna i staden mestadels kallades "engelsmän" av samtiden):

"Göteborg är Sveriges England Engelska smaken härskar här ända från

²² Tiseliuss, a. a., s. 37–38.

²³ Tiseliuss, a. a., s. 40. Ulvenstam, a. a., s. 38.

²⁴ Citatet från *Göteborg*, red. Richard Holmström, Stig Roth & S. Artur Svensson, Malmö 1960, s. 83–84.

²⁵ Se t. ex. Artur Attman, "Hur Göteborg blev Göteborg", *Tre föreläsningar 1978 utg. av Kungl Vetenskaps- och Vitterhetssamhället i Göteborg*, Göteborg 1979, s. 70, och Behre, "Scots in 'Little London'".

frukostbordet till dess man insveper sig i midnattens negligé. Man frukosterar på engelska, man dricker porter och portvin, man serveras med toddy både före och under det man dricker té, man rider och man kläder sig som de moderna herrarna på Pall Mall och Westminster.”²⁶

”De briljanta åren” tog en ända med förskräckelse. Med freden i Paris år 1814 och Napoleons fall blev Göteborg avsevärt mindre intressant ur europeisk handelssynpunkt och den tidigare så fullbelagda hamnen började avfolkas. Konkursernas tid följde. Både skottar och göteborgare råkade illa ut men undan för undan stabiliserades det ekonomiska läget även om det tog ett antal år. För skottarnas vidkommande kom utvecklingen i inte ringa grad att bygga vidare på de skotska familjer som kommit tidigare till Göteborg, men som nu alltmer började satsa på samverkan med göteborgarna.

Denna utveckling gick skottarna väl i händer. Vid mitten av 1800-talet besöktes Göteborg av en brittisk resenär vid namn Horace Marrayat. Han karakteriserade affärsverksamheten i staden på följande sätt:

”Göteborgs handel ligger för närvarande huvudsakligen i händerna på skotska hus, Carnegie, Gibson, Dickson och andra, vilka alla börjat smått men nu samlat en furstelig förmögenhet”.²⁷

²⁶ Citatet finns t. ex. hos Attman, a. a., s. 70, och Behre, ”Lilla London och skottarna”.

²⁷ Citatet från *Göteborg*, s. 88.

Louis De Geer och Sverige. Den svenska stormaktens främste entreprenör

Av *Bernt Douhan*

Europa står idag inför en politisk, ekonomisk och social omvandling där Sverige inom EG skall närma sig och ingå i en europeisk gemenskap. Trots att förutsättningar och villkor är helt olika kan det vara av intresse att blicka tillbaka på en process som ägde rum för snart fyrahundra år sedan då Sverige också försökte närma sig Europa och hur detta avlöpte. Många kommer kanske att ställa frågan om denna historiska parallellitet är intressant och om vi har något att lära av en tidigare process? Som jag ser det förekommer självfallet utvecklingslinjer och värderingar som oberoende av tidsfaktorn är gemensamma.

”Det moderna Europa”, skriver Ana Maria Valdés, är det Europa som under 1500- och 1600-talen håller på att växa fram.”¹ Det är denna process’ svenska anknytning som här skall redovisas, med dess inslag av nederländska köpmän/bankirer och migranter som säljer sitt arbete. Denna framställning har alltså inte som mål att vara en biografi över Louis De Geer. Syftet är att skildra en förändrings- och transformationsperiod för det svenska samhället med utgångspunkt från en av de aktörer som genom egna initiativ blev den svenska stormaktens främste industrialist.

Det nederländska kapitalet

Det är få personer i Sveriges historia som har blivit så sägenomspunna som Louis De Geer (1587–1652), född i Liège och död i Amsterdam. Han var tillsammans med Wellam de Besche och Elias Trip initiativtagare till att nederländskt kapital etablerade sig i Sverige i början av 1600-talet.² Louis’ fader Louis de Geer de Gaillarmont (1535–1602), född i Liège, var av brabant-

¹ Ana M. Valdés, ”Rollspel om tysk medeltid”, *Dagens Nyheter*, nov. 1992.

² Biografiska uppgifter om de nämnda personerna har hämtats ur Jan Cornell, red., *Den svenska krönikan. Vår kulturhistoria*, Stockholm 1951, E. W. Dahlgren, *Louis De Geer 1587–1652*, 1–2, Uppsala 1923, Bernt Douhan, *Arbete, kapital och migration. Valloninvandringen till Sverige under 1600-talet*, Uppsala 1985, och Pierre de Witt, *Louis de Geer. Étude biographique*, Paris 1885. Karl Kilbom, *Vallonerna*, Stockholm 1958, har i huvudsak använt Dahlgrens text som underlag för beskrivningen av De Geers svenska etablering. I denna notapparat hänvisas dock genomgående till Kilbom, ej till Dahlgrens arbete. Se Kilbom, a. a., s. 467–471.

Bernt Douhan, f. 1936, fil. dr, är bl. a. författare till *Arbete, kapital och migration. Valloninvandringen till Sverige under 1600-talet* (1985) och *Bruk i Uppland* (1990).

*Louis De Geer. Målning av David Beck
(Foto: SKM).*

tisk adel men valde ett borgerligt yrke som bankir och köpman. Under inflytande av den religiöse reformatorn Jean Calvins läror övergick han från katolicismen till kalvinismen. På grund av religiösa motsättningar flyttade han från hemorten i Spanska Nederländerna till Dordrecht. Staden var belägen i en av de sju fria nederländska provinserna, vilka längre fram kom att utgöra grunden till staten Holland. Han bedrev i staden en framgångsrik bankirrärelse.³

Sonen Louis var efter sin skolutbildning verksam i faderns firma till dess han startade sin egen, som till en början i huvudsak sysslade med vapenhandel. Endast 17 år gammal började han 1605 arbeta vid ett kopparbruk i Mézières, där han stannade till 1608. I hemstaden Dordrecht gifte han sig 1611 med Adrienne Gerard, vars bror Steven var hans kompanjon. De hade staden som centrum för sin affärsverksamhet fram till det att De Geer 1615 flyttade till Amsterdam.⁴

Bröderna Elias och Jacob Trip hade etablerat sig i Amsterdam 1614 och ungefär samtidigt öppnade De Geer tillsammans med Steven Gerard ett kontor i staden.⁵ Redan året därpå flyttade också De Geer sin firma dit. En viktig anledning till att man koncentrerade verksamheten till Amsterdam var de krigsoroigheter som med regelbundenhet drabbade det centrala Vallonien. Men framförallt var det för att det i staden fanns den 1609 grundade Amsterdams Wisselbank. Banken var Europas viktigaste och det fanns ”därför blott få köpmän i Amsterdam och närliggande stater som icke hade konto där”.⁶

³ I not 2 anf. arbeten.

⁴ I not 2 anf. arbeten.

⁵ I not 2 anf. arbeten. Kilbom, a. a., s. 187: ”Genom ’Triparna’ torde De Geer för första gången fått större inkomst i vapenhandeln, redan då en lukrativ affärsgren. Elias Trip, broder till Jacob, var gift med Louis De Geers syster Maria”.

⁶ Kilbom, a. a., s. 188. Framställningen bygger på Werner Sombart, *Der moderne Kapitalismus*, 1–2, Leipzig 1902. Sombart anger fyra förutsättningar för att få konto i banken: ”1. Att på börsen köpa bankanvisning. 2. Att köpa en växel, som var inlösbar i bankanvisning. 3. Försäljning av en genom bankanvisning betalbar vara. 4. Inbetalning av mynt.”

Stadens centrala läge och dess position som världens ledande affärscentrum skapade en god grund för affärverksamhet inom hela Europa. Vid faderns död övertog Louis dennes firma och svarade dessutom för egna initiativ inom handeln. Han var vid denna tid redan en av Europas främsta affärsmän med en verksamhet som kännetecknades av måttfullhet, klokhet och kall beräkning. Han gjorde Amsterdam till huvudsäte för sin affärsverksamhet och var staden trogen hela sitt liv. De Geer blev snabbt tillsammans med sina svågrar, de två bröderna Trip – båda var gifta med systrar till Louis – en av stadens främsta handelsmän och bankirer.⁷

Släkterna Fugger och Medici var Medelhavets och högmedeltidens stora bankirer i samarbete med kungar och furstar. De finansierade den tidens politiska äventyrligheter på ett sätt som till slut fick kyrkan att bannlysa deras ocker. Reaktion kom också från de religiösa banbrytarna som Calvin och Martin Luther, vilka med religionen som täckmantel försökte politiskt frigöra Central- och Nordeuropa från den dominerande romerska kyrkan.⁸

De kalvinistiska bankirerna använde ett nytt sätt att placera sitt kapital. Det byggde till övervägande del på kalvinismens och humanismens principer om att penningar och guld var smutsiga och att dyrkan av dessa enbart skapade elände. "Kalvinismens och humanismens officiella trossystem var alltså att guld i högsta grad var smutsigt och att det var en fördärvbringande avgudadyrkan att hylla det. I sina extrema former som girighet och snikenhet kunde det upplösa samvetet och förnuftet och förvandla fria själar till kuschade slavar. ... Den märkliga följderna av denna bristande överensstämmelse mellan praktik och teori var att konsumtion och inte kapitalackumulering uppammades som ett sätt att befria sig från misstanken för att vara girig. Sådana sätt att göra av med pengar måste givetvis sanktioneras kollektivt och uppfattas som moraliskt fläckfria av både präster och lekmän. De kunde sträcka sig från självklart rättfärdiga utgifter, exempelvis välgörenhet, till mindre självuppoftande åtgärder som att låna åt offentliga inrättningar till låg ränta och med lång löptid, eller rent av till behovet att skapa en trivsamt hemmiljö där en patriotisk kristen barnaskara kunde uppfostras. Louis De Geer var förvisso både glödande kalvinist och energisk företagare och lyckades kombinera en värdig livstil med fromma utgifter på just detta sätt. Han köpte Huset med huvudena vid Keizergracht [i Amsterdam] av familjen Soyhier och fyllde det med dyrbara valnötsmöbler, många importerade från Frankrike och Italien. Som kompensation var han vida känd för att ålägg sig själv tionde för de fattigas räkning, och även för sin oegennyttiga hjälp till kalvinistiska flyktingar från trettioåriga krigets skådeplatser. Då han 1646 skrev ett testamente för sina barn och arvingar uppmanade han dem att frukta Gud och lyda hans bud och tänka på de fattiga och förtryckta; då skall ni njuta Guds välsignelser."⁹

I sin förlängning innebar detta att konsumtion, inte kapitalackumulering, blev sättet att utnyttja sina tillgångar. För företagen var det lättare att

⁷ I not 2 och 6 anf. arbeten.

⁸ Valdés, a. a., samt Bernt Douhan, "Sverige och Europa", *Akademiker* 1992:4, s. 51–55.

⁹ Simon Schama, *Mellan Gud och Mammon. Nederländerna under guldåldern 1570–1670*, Uddevalla 1989, sätter in vardagslivets kulturella struktur i de övergripande ekonomiska och politiska sammanhangen. Han återger Jean Calvins motto: "Må de som leva i överflöd minnas att de äro omgivna av törnen, och må de taga sig i akt så att de icke sticka sig på dem" (s. 4). Citatet anger den moraletik De Geer och hans likar hade att rätta sig efter, även vid utövandet av sina affärer.

återinvestera sina tillgångar, vinster, i det egna företaget än att använda dem på ett statistiskt sätt genom att bygga statusmässiga byggnader, som t.ex. slott. Resultatet blev ett nytt sätt att använda kapitalet på, en ny princip, som kallats "ett rörligt kapital".¹⁰ Detta sätt att återinvestera överskottet i rörelsen blev snabbt dominerande inom de dåtida europeiska företagen. Med en nutida definition kan man påstå att vi här för första gången möter en verksamhet som betecknas som "protoindustriell" även om det skulle dröja länge än innan de rent industriella uttryckssätten utkristalliserar.¹¹

Louis De Geer kombinerade de religiösa kraven med välgörenhet genom att lova att för varje barn han och hans hustru fick skulle han årligen ge 200 gulden till de fattiga. Han blev bönhörd och fick 16 barn. Han höll också under hela sitt liv det givna löftet. Det var en levnadsregel för dessa kalvinistiska köpmän att kombinera en ekonomisk verksamhet med målsättning om optimal ekonomisk utdelning tillsammans med utgifter som inte enbart var riktade mot fattiga utan också gällde de anställdas välfärd. För De Geer var hans rikedomar ett bevis för att Gud hade bönhört honom. Själv kunde han genom sina fromma gärningar peka på att han för sin del uppfyllt "det andliga avtalet".¹²

De Geer och Sverige

Under Gustav I:s tid gjordes återkommande försök att göra Sverige till ett framträdande järnexportland. Kungen ville förändra produktionsinriktningen inom svensk järnhantering. Landet exporterade osmundsjärn, i princip en råvara, men målet var att bearbeta detta inom rikets gränser för att därefter exportera stångjärn, stål. I Europa, främst i Tyskland, hade det utvecklats en progressiv järnindustri som byggde sin verksamhet på det svenska osmundsjärnet. I tyska hammarsmedjor bearbetades osmundsjärnet för att därefter till det dubbla priset säljas som stångjärn i Europa. Stångjärnet var en oersättlig produkt för de länder och deras krigsherrar som vid den här tiden börjat forma det moderna Europa.¹³

Gustav I:s intresse för bergsnäringen var stort och den utgjorde en viktig del av hans personliga affärsverksamhet. När bergsmännen inte var tillräckligt lyhörda för hans reformidéer tog han själv initiativ rörande driften vid de stora gruvorna och anlade en rad kronobruk som snabbt blev landets ledande. Emellertid skulle det dröja till år 1580 innan en utveckling inleds som skulle medföra ett närmande till de uppsatta målen. Det var Johan III som utsåg den i Sverige verksamma nederländaren Wellam de Wijk att bära ansvaret för kronans järnbergsverk. Under De Wijk och dennes efterträdare, sonen Wellam Wellamsson de Wijk, lades grunden för en expansiv utveckling som kom att fullföljas och avslutas i och med det nederländska kapitalets etablering i riket vid början av 1600-talet. Trots att det inte rör sig om en oavbruten linje mellan

¹⁰ Douhan, *Arbete, kapital och migration*.

¹¹ Douhan, a. a., s. 9–11. För begreppet "protoindustriell", se Peter Kriedte, Hans Medick & Jürgen Schlumbohm, *Industrialization before Industrialization*, Cambridge 1981, och Jan de Vries, *The Economy of the European Age of Crisis, 1600–1750*, London 1976.

¹² Schama, a. a., s. 343–344.

¹³ Douhan, *Arbete, kapital och migration*, och dens., *Bruk i Uppland (Skrifter från Dannemora bergslag 1)*, Uppsala 1990.

De Wijks och De Geers insatser, mest på grund av de tvister som periodvis uppstod mellan kungen och De Wijk, så är den givna bilden konsekvent för näringens del.¹⁴

Wellam de Besche (1573–1629) var den person som på ett direkt plan svarade för att De Geer fick ekonomiska relationer med Sverige. De Besche var själv sedan 1580-talet verksam i landet och svarade 1608 för inkallandet av den första kontingenten vallonska hantverkare, ett arbetslag omfattande åtta personer, till Nyköpings bruk. Han var också byggmästare och ansvarade för uppförandet av Nyköpings slott 1604–09.¹⁵

De Besche hade före 1615 endast enstaka transaktioner med De Geer. Detta år reste han emellertid till Amsterdam med en skeppslast varor som De Geer övertog. Därmed inleddes en affärsförbindelse mellan de båda som skulle fortgå till De Besches död.¹⁶ När De Besche 1616 arrenderade delar av Fin-spångs bruk började han med De Geer diskutera ett fast samarbete dem emellan. Följden blev att De Geer gick in som garant för arrendet. Vid arrendets bekräftelse två år senare ingick han som fullvärdig partner.¹⁷

De Geer var vid denna tid en av Europas största vapenhandlare och kände väl till denna marknad genom sin släkts långa erfarenhet av verksamhet inom den vallonska brukssektorn. Hans bakgrund gjorde att han klarare än flertalet av sina konkurrenter såg vad som höll på att hända inom Europas politik. De Geer förutsåg att de framtida konjunkturerna för stål och vapen var goda och att priserna skulle komma att öka kraftigt.¹⁸

Genom De Besche kände han väl till Sveriges tillgångar på malm, skog och vattenenergi. Landets järn var dessutom utomordentligt väl lämpat att användas för vapentillverkning. Tillsammans med det rådande krisläget för den nederländska järnindustrin, som på grund av politiska oroligheter råkat ut för återkommande produktionssvårigheter, var detta de viktigaste argumenten för De Geer att ingå i ett samarbete med De Besche och etablera sig i Sverige.¹⁹

I Sverige hade de industriella produktionsanläggningarna under 1500- och vid början av 1600-talen haft en begränsad storlek med enbart få personer verksamma, något som gjorde det enkelt att svara för den anställda personalens försörjning. Det var utkomsten från brukets egen jordbruksdel tillsammans med arrende- och skatteinkomster från underliggande bondgårdar som gav möjlighet till detta.²⁰

De Geers etablering innebar en stor förändring. Nu kom det att röra sig om produktionsanläggningar med flera hundra personer verksamma och med en servicesida som måste ha tillgång till livsförnödenheter utanför den ovan angivna bruksramen.²¹

¹⁴ Douhan, *Arbete, kapital och migration*, och dens., *Bruk i Uppland* samt Kilbom, a. a., s. 151–168. Kilbom, s. 170 f, redogör för några av de främsta av de immigranter som vid slutet av 1500- och början av 1600-talet var verksamma inom den svenska järnhanteringen. Marie Nisser, "Forsmark – ett av vallonbruket kring Dannemora gruvor", *Forsmark och vallonjärnet*, Forsmark 1987, s. 27–33.

¹⁵ Kilbom, a. a., s. 171–185.

¹⁶ Kilbom, a. a., s. 186–191. Nisser, a. a., s. 31.

¹⁷ Kilbom, a. a., s. 198–200.

¹⁸ Nisser, a. a., s. 31. Schama, a. a., s. 351.

¹⁹ Douhan, *Bruk i Uppland*. Nisser, a. a.

²⁰ Douhan, *Bruk i Uppland*, s. 15 ff. Nisser, a. a., s. 15–29.

²¹ Douhan, *Arbete, kapital och migration*, och dens., *Bruk i Uppland*.

Brukens underliggande bönder fick för sina årliga utskylder svara för skogsarbete och andra sysslor som var en förutsättning för brukets drift. Till brukets livsmedelsförsörjning fick man i allt högre utsträckning anlita externa leveranser och inköp. Detta skedde efter ett infrastruktuerligt mönster som fanns över hela Europa och som Christina Dalhede redogjort för vad gällde handeln med oxar.²² Försörjningsleder genomkorsade Europa, där oxar hämtades från länder som Polen och Ungern för att säljas i tyska städer. Ett liknande mönster, om än begränsat, hade också utvecklats i Sverige där exempelvis oxar fördes från Småland till mellansvenska städer och bruk. På grund av de nya brukens storlek fick man nu ett nytt och ökat behov av livsmedelstransporter.²³ Dalhede visar hur en sådan infrastruktur såg ut i Europa. För De Geer gällde det att snabbt utveckla ett liknande utbytensmönster av varor och tjänster i Sverige. Det är ett flödesmönster som inte enbart utnyttjades till brukens försörjning utan det kom också att användas för att föra ut bruksprodukterna till en europeisk marknad.²⁴

De Geer ansåg att mässingskanonen, som då var allenarådande, snart skulle komma att ersättas med järnkanoner och att Sverige med sina järnmalmsförekomster hade de bästa förutsättningar för produktion av sådana. De Geer började att i Frankrike och Nederländerna värva yrkeskunnigt folk åt De Besche. Till en början bestod migranterna av skogsfolk som huggare, kolare och oxkörare från Sedanområdet i Frankrike. Endast ett mindre antal var smeder och hantverkare.²⁵

Den religiösa frågan har tidigare använts som en förklaring till varför vallonerna migrerade till Sverige. Framförallt Per Pehrsson, under en tid präst i Österby bruk, har förfäktat detta samband. Hans synpunkter har därefter flitigt citerats av såväl inhemska som utländska författare. Kilbom vänder sig dock med skärpa däremot. Själv har jag också påpekat att det inte var de religiösa konflikterna som var orsaken till att valloner tog arbete i Sverige. Belägget för detta är främst att många kontraktsanställda utan några problem eller efterverkningar kunde lämna kvar sin familj i den vallonska hemorten, där den på värvarkontoret kunde hämta ut en del av mannens i Sverige intjänade lön. Överhuvudtaget spelade religionen en liten, för att inte säga obefintlig, roll när det gällde arbetsvandringen från Vallonien till en rad andra länder under perioden 1600–1635. De krigsroligheter som medförde att den vallonska järnindustrin blev stillastående hade religiösa förtecken. Emellertid var inte dessa orsaken till att personer migrerade till andra länder för arbete. För dem

²² Christina Dalhede, "Zur Erforschung des Augsburger Metzgerhandwerks im 16. Jahrhundert", *Scripta Mercaturæ* 1990: 1–2, s. 81–131.

²³ Douhan, *Bruk i Uppland*, Nisser, a. a., och Dalhede, a. a. Bernt Douhan diskuterar slottslänen i *Uppsala slott – vasaborgen*, Uppsala 1990, s. 20–21.

²⁴ Dalhede, a. a. Karl-Gustaf Hildebrand, *Fagerstabusbrukens historia*, 1, Uppsala 1957, tar upp brukens försörjning och avsättning, liksom bruksböndernas roll. Bernt Douhan, "Hällnäs bönder under Lövsta bruk på 1600-talet", opubl. uppsats, Uppsala 1985, pekar på några sociala och ekonomiska sammanhang mellan bönder och bruk, som Einar Stridsberg vidareutvecklat i "Hällnäsbygden under kolskogsepoken 1626–1926", *Meddelanden Serie B 77*, Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet 1992. Se också Eli F. Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia*, I: 1–2, Stockholm 1935 & 1939.

²⁵ I not 26 nedan anf. arbeten.

var det viktiga att säkerställa familjens försörjning och man begav sig dit där arbete var att finna, oberoende av nationella gränser.²⁶

År 1619 lånade De Geer svenska kronan 80 000 riksdaler och påverkade Generalstaterna att utbetala ett förskott på ytterligare 150 000 riksdaler. Säkerheten och förskottets betalning var kopparleveranser från Sverige. Sammanlagt hade landet 750 000 riksdaler i lån och relativt snart visade det sig att inte landet kunde leverera koppar i motsvarande mängd. De Geer åtog sig att sköta betalningen till Generalstaterna. I gengäld tvingade han tillsammans med sina kompanjoner fram att Sverige till dem skulle leverera all sin koppar.²⁷

De Geers svenska etablering skedde inte utan motstånd från vissa svenska intressenter. Delar av adeln försökte på alla sätt att hindra honom trots att han hade stöd av såväl kungen som rikskanslern Axel Oxenstierna. Emellertid kunde han genom sina givna lån och uppköp av Sveriges skuldförbindelser på den internationella penningmarknaden skapa ett läge som effektivt rev ned motståndet. Valet stod därefter mellan att göra landet konkursmässigt eller låta De Geer etablera sig.²⁸

Trettioåriga krigets utbrott 1618 och Spaniens återupptagna krig mot Nederländerna 1621 skapade en efterfrågan på vapen av dittills ej skadat mått. De Geer var den svenska härens främsta vapenleverantör och med Gustav II Adolfs och Axel Oxenstiernas bistånd kunde han bygga upp en svensk vapenindustri, till en början med målet att täcka den svenska härens behov, men rätt snart nåddes en produktion som möjliggjorde export av produkter. Genom sinnrika företagskombinationer kunde De Geer och hans kompanjoner förse en stor del av de krigförande länderna med krigsmateriel.²⁹

Kungen gav de nya utländska företagen ensamrätt på tillverkningen. År 1622 erhöll de monopol på kanontillverkningen och 1627 fick De Geer själv kontroll över landets samtliga vapenfaktorer, med blandat resultat.³⁰ Samma år kom han själv för första gången till Sverige. Han kunde då konstatera att han under en tioårsperiod lyckats lägga en betydande del av landets ekonomiska resurser under sig genom ett direkt inflytande i form av arrende av några av landets största bruk, men i första hand genom att vara kronans främsta långgivare.³¹ Den 27 april 1627 erhöll han svenskt medborgarskap och hans ekonomiska

²⁶ Per Pehrsson, *De till Sverige invandrade vallonernas religiösa förhållanden*, Uppsala 1905. Kilbom, a. a., s. 478–481. Valloninvandringen behandlas ingående i Douhan, *Arbete, kapital och migration*, och dens., "Vallonerna", *Det mångkulturella Sverige. En handbok om etniska grupper och minoriteter*, Värnamo 1989, s. 473–479. Se också Kilbom, a. a. De flesta övriga författares framställningar får numera anses föråldrade. Bernt Douhan, *Valloner på uppländska bruk 1629–1736 (Skrifter från Dannemora bergslag 2)*, Uppsala 1993, redogör för de valloner som förekommer i brukens räkenskaps- och övrigt källmaterial under perioden. Dens., "En gång vallon alltid vallon", *Sicken turk. Om invandringens svenska historia*, Jönköping 1990, s. 91–105, studerar vallonernas kulturella attityder, som deras ättlingar till vissa delar lyckats behålla under drygt trehundrafemtio år. Vallonernas släktnamn samt genealogiska noteringar behandlas i Erik Appelgren, *Vallonernas namn*, Stockholm 1968, som innehåller de första kända noteringarna i källmaterial, exempelvis i form anställningskontrakt, för de primärinvandrare som kom till Sverige på 1600-talet, och i Kjell Lindblom, *Vallonsläkter under 1600-talet*, 1–3, Stockholm 1989–92, som fullföljer och utvecklar Appelgrens studie.

²⁷ Kilbom, a. a., s. 192.

²⁸ Douhan, "Sverige och Europa". Hildebrand, a. a., s. 55.

²⁹ Douhan, *Arbete, kapital och migration*. Anders Florén, *Disciplinering och konflikt. Den sociala organisationen av arbetet. Jäders bruk 1640–1750*, Uppsala 1987, s. 3. Kilbom, a. a., s. 192–197. Nisser, a. a., s. 32.

³⁰ Kilbom, a. a., s. 204 f. Nisser, a. a., s. 32 f.

³¹ Cornell, red., a. a., s. 276, Kilbom, a. a., s. 202 f.

inflytande blev genom detta också en politiskt realitet. Året innan hade han själv tillsammans med Wellam de Besche gått in som arrendator för de uppländska bruken Gimo, Lövsta och Österbybruk. Han fick också ensam privilegier på kanongjutning i landet. Genom detta kunde han lägga en stor del av världsmarknaden under sig. De enda konkurrenterna utgjordes av de engelska kanontillverkarna, men genom ett effektivt priskrig kunde De Geer snabbt näpsa dem.³²

De Geer lyckades genom en medvetet förd politik under en period av tre år lägga en stor del av landets industriella resurser under sig. Men han utvecklade samtidigt näringen och vid periodens slut var mål nådda som tidigare verkat ouppnåeliga.³³ Den franske historikern Fernand Braudel sammanfattar utvecklingen på följande sätt: ”Monopolen förutsatte makt, list, intelligens. 1600-talets holländare [nederländare] hade blivit mästare i denna konst. Utan att dröja vid den alltför kända historien om vapenhandelns två furstar: Louis De Geer, med sina kanongjutier i Sverige, och hans sväger, Elias Trip, med sitt inflytande över den svenska kopparhanteringen, vill vi påpeka att storhandeln i Amsterdam dominerades av ett antal exklusiva grupper av storköpmän, som dikterade priset på en stor mängd viktiga varor”. Braudel betonar skillnaden mellan dessa köpmäns monopol och de verkligt stora monopolsystem som uppstod genom ett samarbete mellan dessa köpmän och staten. Monopol som exempelvis de ”ostindiska kompanierna” svarade för och ”som står med en fot i vardera ekonomin och politiken”.³⁴ Uppenbart förekom en sådan allians också utanför det angivna exemplet. Den ställning som de ovan nämnda köpmännen skaffade sig under 1620-talet skulle inte kunna uppkomma eller fungera utan ett samarbete mellan kapital och stat.

Det främsta syftet var att förhindra konkurrens, att behärska och kontrollera alla moment i produktionen av en vara, från råmaterialet till dess försäljning hemma eller utomlands. ”Trips var mästare i sådana arrangemang. De lyckades skaffa sig ensamrätt att importera svensk tjära [till Amsterdam] genom att förhandla med företag som hade monopol på exporten. Detta företag var emellertid finansierat av Trips, dess största kund, som också organiserade frakterna. Hela affären var sålunda mer besläktad med ett multinationellt företag som driver handel mellan sina egna dotterföretag än med transaktioner mellan helt fristående parter. Där det var möjligt togs familjeloyaliteten i anspråk för att affärerna skulle skyddas ännu effektivare mot konkurrens utifrån. Bröderna Trip var ryktbara för att ha delat upp världen mellan sina respektive koncerner (i första hand järn och stapelvaror från Östersjön för vapentillverkningen) men med en förgrening i Levanten och Moskva. Avsikten med ingiftena i familjen De Geer var att vapenmarknaden i norr skulle låsas ännu hårdare. Det var endast Louis De Geers beslutsamhet att konkurrera på sina egna villkor som då och då hotade den marknadsdominansen.”³⁵

³² Douhan, *Arbete, kapital och migration*, och dens., ”Sverige och Europa”. Kilbom, a. a., s. 203 f. Nisser, a. a., s. 29–33, sammanfattar De Geers insats i Sverige.

³³ Kilbom, a. a., s. 198–205. Nisser, a. a., s. 33. Florén, a. a., s. 2–3, påpekar att De Geers arrende av de svenska fabriksföretagen medförde problem som denne hade svårt att bemästra.

³⁴ Fernand Braudel, *Civilisationer och kapitalism 1400–1800*, 2, Stockholm 1986, s. 388–391. Hildebrand, a. a., s. 55. Nisser, a. a., s. 32–33. Schama, a. a., s. 351.

³⁵ Schama, a. a., s. 351.

Den engelske historikern Simon Schama ser sammanhagen ur ett relativt renodlat och snävt nederländskt perspektiv och bortser i stort från De Geers svenska anknytning. Viktigt är det svågarskap som knyter samman familjerna De Geer och Trip. Det är svågarna Louis De Geer och Elias Trip som skaffar sig ett kopparmonopol när de tillsammans arrenderar rätten till brytning i Falu koppargruva. Tillsammans har de skaffat sig europeiskt monopol på salpeter, en produkt som utgjorde råvara vid kruttillverkning. Sammantaget anger detta ett mönster som gav intressanta följdverkningar vad gällde försäljning av produkterna i Europa där såväl vän som fiende hade behov av varorna.³⁶

Det var inte enbart Sveriges järnhantering De Geer reformerade. Hans insats i landet har sammanfattats sålunda: ”Hans ställning var först bankirens och vapenleverantörens, men redan innan han 1627 bosatte sig i Sverige var han landets främste affärs- och industriman. Norrköping blev huvudorten för hans företag och de viktigaste industrierna där var en vapenfabrik och mässingsbruk. Han satte också igång varvsanläggningar och repslagerier för flottans behov, salpeter- och krutbruk m. m. Han blev efter hand kronans och adelns främste långgivare och det var först och främst han som förmedlade den för Sverige viktiga tillgången till den internationella kapitalmarknaden. Han handlade med koppar, spannmål och salt, hade hand om manufakturer av allehanda slag, utrustade svenska flottan 1644–45, grundade Svenska afrikanska kompaniet, som ägde betydande faktorier på Guldkusten, och ordnande handelsförbindelser med Ryssland. Hans märkligaste insats låg dock på bergshanteringens område, speciellt järnindustrins där han åstadkom en oerhörd produktionsökning, till stor del en följd av att han från sitt hemland inkallade samtidens skickligaste metallurger, de driftiga vallonerna. Efter att adlats 1641 skaffade sig De Geer omfattande jordegendomar. När han dog efterlämnade han en enorm förmögenhet till sina sexton barn.”³⁷

Sammanfattningen ger en ungefärlig bild av De Geers svenska insats. Vidare bör nämnas att han i Norrköping grundade landets första pappersbruk, Holmens bruk, som gjorde att Sverige för första gången blev självförsörjande på pappersprodukter. Väveri, färgeri, bryggeri, spannmålskvarn och skeppsvarv grundades också i staden.³⁸

I flera mellansvenska städer uppförde De Geer egna gårdar för att på så sätt kunna kontrollera sin regionala och lokala intressen. När han 1641 adlades byggde han ett hus i Stockholm för att därigenom markera att han var fast boende i landet, något som var ett villkor för att han skulle kunna inta sin plats på riddarhuset som svensk adelsman och utifrån den positionen genomföra frälseköp.³⁹

En beskrivning liknande den ovan givna av De Geer ger lätt intrycket att han enbart var verksam i Sverige som svensk medborgare. Så var nu aldrig fallet och själv kände han sig i första hand som nederländare och skrev och talade

³⁶ Braudel, a. a., 2, s. 390. Cornell, red., a. a., s. 276. Douhan, *Arbete, kapital och migration* och dens., ”Sverige och Europa”. Kilbom, a. a., s. 196 f. Nisser, a. a., s. 32. Schama, a. a., s. 351

³⁷ Cornell, red., a. a., s. 276.

³⁸ Björn Helmfrid, *Holmens öden under fyra sekler. Studier i Holmens bruks historia*, Norrköping 1954, s. 43 f. och dens., *Norrköpings historia*, II: 5, Stockholm 1965, s. 269 f.

³⁹ Helmfrid, *Norrköpings historia*, s. 291. Kristina Francki, ”Slottets trädgårdar”, *Uppsala slott – vasa-borgen*, Uppsala 1990, s. 166.

endast sitt modersmål. Amsterdam var huvudsäte för familjen, och dessutom var staden som affärscentrum placerat i mitten av ett nät varifrån affärer genererades över den dåtida världsmarknaden oberoende av geografiska och politiska gränser. De Geers affärsverksamhet hade genomgående denna internationella omfattning i vilken Sverige bara ingick som en del.⁴⁰

Inom affärsverksamheten var De Geer inte enbart i kompanjonskap med bröderna Trip utan samarbetade också med svenska intressenter där de främsta var kungen och rikskanslern. I Sverige hade De Geer få likar. Den enda som kan jämföras med honom var Jacob De la Gardie. De Geer hamnade aldrig i kollision med denne. I stället utvecklades ett samarbete genom att De Geer periodvis kunde arrendera dennes produktionsanläggningar som exempelvis Julita bruk. På den internationella marknaden uppstod stundtals motsättningar mellan svågarna Trip och De Geer, men aldrig i sådan omfattning att det hindrade affärerna eller inte kunde biläggas.⁴¹

Numer vet vi att dåtida krig fördes utifrån principen att de ekonomiskt skulle "föda" sig själv och svara för truppernas omkostnader. Detta genomfördes i form av krigsbyte och pålagor på den lokala befolkningen där hären drog fram eller hade slagit upp sitt läger. Det fanns dessutom ett mer beräknande och cyniskt inslag i De Geers affärsprinciper och det var regeln att oberoende av var och av vem som förde krig så skapades vinst genom vapen- och andra leveranser till samtliga stridande parter. "Det var en offentlig hemlighet att arméerna under trettioåriga kriget (till och med de som kämpade mot Nederländerna) finansierades med växlar som diskonterades i Amsterdam och därmed bidrog till att enorma affärer bedrevs där ...".⁴² Det var dåtidens multinationella företags sätt att fungera för att optimera sin verksamhet och vinst.

Förutom sin ställning inom Sveriges ekonomi så intog De Geer en stark politisk position. Hur denna såg ut och hur han utnyttjade sin makt vet vi fortfarande lite om. De Geer valde att verka i det tysta, såväl inom som utanför det ekonomiska området.⁴³

De Geer var som person inte oersättlig. Sanningen är väl i stället den att om inte han vid rätt tidpunkt gjort sitt inträde på den svenska scenen så hade behoven och utvecklingsläget fört fram andra aktörer. Frågan och problemet är i sig hypotetiska och ointressanta utom att de ger en möjlighet att peka på de insatser som enskilda aktörer kan svara för i historiska sammanhang.⁴⁴

"Holländarnas [nederländarnas] verksamhet genomträngde den svenska ekonomin i grunden", skriver Fernand Braudel, "ner till produktionen och utnyttjandet av billig agrar arbetskraft. Amsterdam kontrollerade både produkterna från de svenska skogarna i norr (virke, master, bräder, plank, tjära, beck, kåda) och hela verksamheten i gruvdistriktet Bergslagen, ett stycke från huvudstaden och Mälarens stränder. Föreställ er en cirkel om 15 000 kvadratkilometers yta

⁴⁰ Cornell, red., a. a., s. 278. Douhan, *Arbete, kapital och migration*. Schama, a. a., s. 342–343.

⁴¹ Douhan, *Arbete, kapital och migration* och dens., "Sverige och Europa".

⁴² Berndt Fredriksson, *Försvarets finansiering. Sveriges krigsekonomi under skånska kriget 1675–79*, Uppsala 1976, utvecklar denna princip. Diskussionen avser en senare period än den Louis De Geer var verksam under, men principen hade gällt långt tillbaks i tiden.

⁴³ Douhan, *Arbete, kapital och migration* och dens., "Sverige och Europa".

⁴⁴ Detta resonemang och "mognaden" i mottagarlandet för de initiativ som De Geer o. a. svarade för diskuteras bl. a. i Douhan, *Arbete, kapital och migration*.

där det finns guld, silver, bly, zink, koppar och järn. De båda sistnämnda metallerna var de centrala i den svenska produktionen, kopparn till omkring 1670 då gruvorna i Falun började sina, varefter [i verkligheten redan på 1620-talet] järnet tog över med sin ständigt ökade export till England i form av gjutjärnstackor och stångjärn. I utkanten [!] av Bergslagen reste sig masugnar och smedjor, verkstäder för tillverkning av kanoner och kulor. Denna omfattande järnförädling bidrog uppenbarligen till Sveriges politiska storhet om än inte till dess ekonomiska oberoende, eftersom gruvsektorn under sextonhundratalet var beroende av Amsterdam liksom den under de tidigare århundrandena lytt under Lübeck.”⁴⁵

Braudels sammanfattning är något yvig. Inte heller överensstämmer alla faktiska angivelser med verkligheten, men vad gäller resultatet och betydelsen av nederländarnas insatser så träffar han rätt.

⁴⁵ Braudel, a. a., 3, s. 220–221.

Tyska kirurger i Stockholm. Familjen Stützer

Av Ingvar Svanberg och Leif Lindin

Uppsalabotanisten och zoologen Carl Peter Thunberg förvaltade sorgfälligt det linnéanska arvet vid Uppsala universitet, flitigt publicerande beskrivningar av nya växt- och djurarter.¹ I motsats till Linné kom Thunberg däremot aldrig att skaffa sig en egentlig lärjungeskara som sändes ut över hela världen för att samla och registrera. Men ett undantag kan nämnas, Clas Fredrik Hornstedt (1758–1809), som med hjälp av rekommendationer av Thunberg begav sig till Java där han gjorde vissa insamlingar som så småningom hamnade i Uppsala universitets ägo.²

Ytterligare en person som skulle kunna attribueras som en Thunberg-lärjunge och som också begav sig iväg till Java med förhoppningar om att företa zoologiska insamlingar och på så sätt skapa sig en plats bland de vetenskapliga forskningsresande var Johan Arnold Stützer (1763–1821). Hans enda bestående insats, enligt sin egen utsago³, var att han i Berlin lät översätta Thunbergs *Inträdes-Tal, om de mynt-sorter, som i äldre och sednare tider blifvit slagen och varit gångbare uti kejsardömet Japan* (1779) till tyska.⁴ Johan Arnold Stützers levnad, som inte satte några djupare spår i Sverige kom i mångt och mycket att spegla de starka maktpolitiska förändringar som ägde rum i Syd- och Sydostasi-

¹ En komplett Thunberg-bibliografi är under utgivning av L.C. Rookmaaker och Ingvar Svanberg, "Carl Peter Thunberg. A Bibliography," *Svenska Linnésällskapets Årsskrift 1992–1993* (1993) [kommande].

² Se L.C. Rookmaaker, "The Descriptiones Animalium (1784) prepared by C.F. Hornstedt on a journey to the East Indies," *Archives of Natural History*, 15:3 (1988), sid. 289–309.

³ Uppsala universitetsbibliotek. Handskriftssamlingen G 300aa. Brev från Stützer till Thunberg, 17 juni 1784.

⁴ *Abhandlungen von den Münzsorten, welche in ältern und neuern Zeiten im Kaiserthum Japan geschlagen worden und gangbar gewesen sind*. Stendal 1784.

Ingvar Svanberg, f. 1953, fil.lic., t.f. högskolelektor vid Centrum för multietnisk forskning, Uppsala universitet, har bl.a. skrivit *Kazak Refugees in Turkey. A Study of Cultural Persistence and Social Change* (1989) och är medförfattare till *The Kazaks of China. Essays on an Ethnic Minority* (1988), *Det mångkulturella Sverige. En handbok om etniska grupper och minoriteter* (1990), *Gamla folk och nya stater. Det upplösta Sovjetimperiet* (1992) samt *Tusen år av invandring. En svensk kulturhistoria* (1992).

Leif Lindin, f. 1942, teol.lic., är bibliotekarie vid Teologiska institutionen, Lunds universitet. Han är medförfattare till *Samer i bild* (1990) samt utgivare av bl.a. *Pionjär bland fjällens folk. Minnen från fjällen – Ernst Landers dagboksanteckningar 1898–1901* (1981) och *I Lappland 1868 och 1871. Resberättelser av Gustaf von Düben* (1989).

en årtiondena kring sekelskiftet 1800. Vid mitten av 1790-talet skickade han emellertid den betydligt yngre svågern Henricus Julius Lebeck (1772–1800) för att följa Thunbergs föreläsningar i Uppsala, en kontakt som ledde till att uppsalaorientalister fick sig tillsänt indiskt språkvetenskapligt material och zoologerna en del konkyliesamlingar. Johan Arnold Stützer efterlämnade en intressant redogörelse⁵ för de ekonomiska och sociala förhållandena på Java under 1780-talet som först nyligen blivit tillgänglig för forskningen.⁶

Johan Arnold Stützer, som till professionen var kirurg, hade begett sig ut på kontinenten för att fördjupa sig i sitt hantverk. Han hade fått sin grundläggande utbildning hemma hos fadern och dessutom skaffat sig kompletterande medicinska och zoologiska kunskaper som ”distans”-elev vid Uppsala universitet, bland annat för Carl Peter Thunberg. Stützer härstammade från en tysk kirurgsläkt i Stockholm.

Tyskarna i Sverige

Under 1200- och 1300-talen skedde en betydande tysk invandring till Sverige, vilket skall ses mot bakgrund av den tyska ekonomins väldiga expansion under medeltiden. Hansan dominerade hela norra Europas varuutbyte. De tyska köpmännen ägde organisation och kapital i en utsträckning som svenskarna inte alls kunde mäta sig med.

Det är belagt att tyskar fanns bosatta i Kalmar och Visby redan vid mitten av 1200-talet och vid århundradets slut hade tyskar slagit sig ned också i Arboga, Västerås, Söderköping, Skänninge och Stockholm. Magnus Ladulås tog åtskilliga tyskar i sin tjänst, vilket emellertid ledde till protester från svenska stormän. I den landslag som tillkom vid 1300-talets mitt infogades därför att konungen skulle styra landet med inländska män, inte utlänningar. Dessa bestämmelser sattes emellertid tidvis ur spel, och de tyskfödda regenterna Albrekt av Mecklenburg och Erik av Pommern placerade under 1300- och 1400-talen med förkärlek tyskar på viktiga befattningar.

Under medeltiden präglades Stockholm av det tyska borgerskapet som tidigt kom att dominera stadens övre sociala skikt. Det har beräknats att tyskarna ännu vid 1400-talets mitt utgjorde omkring en tredjedel av de skattebetalande i Stockholm. Den tyska folkgruppen vidmakthöll ett betydande inflytande under vasatiden och stormaktstiden. Efter reformationen grundades tyska församlingar på flera håll i Sverige, bl.a. i Stockholm 1571, Göteborg 1623, Norrköping 1661 och Malmö 1683. Vid 1600-talets mitt beräknades den tyska invandrade befolkningen ha uppgått till ungefär två procent av Sveriges totala befolkning och många av dem innehade höga befattningar och därmed också ett omfattande politiskt och socialt inflytande. Tyska språket var länge ett gångbart språk i Stockholm.⁷

⁵ Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde. Leiden. Handskrift Ms 277. J. A. Stützer, ”Journal von die Reise nach Cheribon und den da umliegende Gegenden”.

⁶ Mason C. Hoadley och Ingvar Svanberg, ”Hunting Rhinoceros in Java. Johan Arnold Stützer and his Journal 1786–1787,” *Svenska Linnésällskapets Årsskrift 1990–1991* (1991), sid 91–143.

⁷ Om den tysktalande befolkningen i Sverige se Sten Carlsson, ”Tyska invandrare i Sverige,” *Fataburen 1981*, sid. 9–31 och densammes ”Tyskar”, sid. 454–460 i *Det mångkulturella Sverige. En handbok om etniska grupper och minoriteter*, red. Ingvar Svanberg och Harald Runblom. Stockholm 1990. Ett omfattande genealogiskt material om sverigetyskarna har insamlats av Gottfrid Hintze och förvaras nu hos Genealogiska föreningen i Stockholm.

Bardskärarämbetet och utbildningen av fältskärer

Specialiserade medicinare utanför klostren var under senmedeltiden sällsynta. Författaren Peder Månsson ger följande dystra bild av situationen i landet:

I Sverige är detta stor skam och skade,
när nåkor bliver sjuker redis skovel och spade.
Om läkedom de alsinte vilje tänka,
det röna faderlös barn och var en änka.
Läkedoms doktor är inget i detta riket,
så äter var sin mat illa i spikit,
ej heller chirurgus som studerat haver,
utan äventyrare som fresta vad lag det tager.
Syllogismos studera alla och emptimema,
ej vetandes hjälpa för ena litla blema.⁸

Från 1400-talets senare hälft vet vi emellertid att det fanns några tyska bardskärare, ett slags enkla kirurger, i Stockholm. Enligt Stockholms stads tänkeböcker utfärdade magistraten 1496 en skråordning för ämbetet och från sekelskiftet 1500 omtalas sex bardskärare sammanslutna i ett skrå under egen älderman.⁹ Folklivsforskaren John Granlund förmodar att de redan tidigare var sammanslutna i ett gille och följde de tyska bardskärarordningarna.¹⁰

Bardskärarskrået var utrustat med specifika privilegier som traditionsenligt bekräftades av nytillträdna regenter. Det äldsta bevarade är Johan III:s privilegiebrev för bardskärarämbetet i Stockholm av 20 juli 1571, som bekräftar tidigare rättigheter. Där stadgades att endast sex mästare skulle få finnas i Stockholm, av vilka en årligen utsågs till älderman. Önskade någon som kom utrikes ifrån söka inträde, skulle denne först tjäna två år i Stockholm, visa sin skicklighet och därefter godkännas av borgmästare, rådet samt ämbetsbröderna. Vad beträffar lärodrängarnas utbildning stadgades inget, det enda som fordrades var att dessa för att bli mästare måste tjäna både i Stockholm och utrikes.¹¹

Det svenska bardskärareämbetet var helt och hållet en avläggare av det tyska och för lång tid framöver var de flesta bardskärarna av tyskt ursprung. År 1625 utfärdade borgmästaren i Stockholm en "Balbierer Gesellen Rolle" som i huvudsak reglerade lärlingarnas och gesällernas arbetsuppgifter¹². Någon bestämd lärotid anges inte och namnet barberare (*Balbier*) används i denna förordning i stället för bardskärare. Benämningen kommer sedan att växla under så gott som hela 1600-talet. Gustav II Adolf bekräftade 1628 privilegierna för bardskärarämbetet, men i det nya privilegiebrevet utfärdades förbud för regements-

⁸ Citerad efter Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Medeltiden. Reformationstiden*. Stockholm 1975, sid 154.

⁹ Ivar Simonsson, "Ett gammalt bårdskärarehus och dess märke," *Samsfundet S:t Eriks årsbok 1915*, sid. 54–82.

¹⁰ John Granlund, "Bartskær. Sverige," spalt 375–376 i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, Bd 1. Malmö 1956.

¹¹ Axel Key, *Till kirurgiens historia i Sverige, särskilt med hänsyn till den kirurgiska undervisningen i Stockholm*. (Inbjudan till åhörande af den offentliga föreläsning hvarmed e.o. professorn i kirurgi doktor Jules Heribert Åkerman kommer att måndagen den 29 nov. 1897 vid Karolinska medikokirurgiska institutet tillträda sitt ämbete). Stockholm 1897, sid. 3–5.

¹² Återgiven in extenso i Key, a.a., sid. 196–200.

och kompanibarberarna (dessa fanns sedan 1611) att förbinda andra än sina egna soldater. Privilegierna bekräftades av drottning Kristina 1646 och Karl X Gustav 1655.

Fältskärerna (barberarna) som redan under vasatiden följt arméerna, fick under stormaktstidens ständiga krig en allt större betydelse och man insåg vikten av att organisera dem. År 1654 tillsattes tre mästarfältskärer som inspektörer över regementsfältskärerna och deras gesäller. Vid mitten av 1660-talet fanns i Sverige tjugio medicinskt utbildade läkare, av dessa var åtta infödda. I Stockholm praktiserade nio av dessa, varav tre var infödda svenskar. Fyra av Stockholms läkare, fransmannen Gregoire François Du Rietz (1607–1682), tysken Bernhard Below (1611–1716), den tyskättade Zacharias Wattrang (1620–1687) och Petter Scallerus (1626–1676), likaså tyskättad men född i Småland, förenade sig 1663 för att bilda ett Collegium medicum efter kontinentalt mönster med uppgift att befrämja medicinsk undervisning och examination, föra vetenskapliga diskussioner, samt att övervaka medicinens utövning. Genom privilegierna fick Collegium medicum sig ålagt att examinera de medicine doktorer som önskade praktisera i Stockholm, att hålla uppsikt över övriga utövare av medicinsk verksamhet: kvacksalvarna (vilka vid denna tid översvämmade Europa), legitima apotekarna, fältskärerna, badarna samt barnmorskorna. Fältskärerna förbjöds att syssla med invärtes medicin och de ålades att avlägga examen i närvaro av några medicine doktorer.¹³

Collegium medicum privilegier bekräftades 1680, och societetens myndighet utvidgades ytterligare 1684 då det bestämdes att kollegiet skulle dra försorg om att de andra städerna i riket skulle bli försedda med kapabla medicinska utövare. Dessutom stadgades att apotekare och barberare inte skulle få behandla invärtes sjukdomar. De som skulle bli provincialläkare eller stadsläkare i landsorten skulle som medlemmar tillhöra Collegiet. Apotekare och examinerade fältskärer förbjöds vid vite att i Stockholm eller i de städer, där läkare fanns, behandla invärtes sjukdomar. Vid svårare kirurgiska ingrepp skulle, om möjligt, kirurgen tillkalla en medicus att närvara. Samtidigt som Collegium medicum bildades och utvecklades så fortsatte barberarämbetet att på likartat sätt organisera för att slå vakt om barberarnas rättigheter. År 1663 hade ämbetet tolv ledamöter. År 1674 fick åldermannen Herman Fuchs (1620–ca 1676), född i Hamburg, överinseende över alla militärfältskärer i riket.¹⁴ I en bekräftelse av ämbetets privilegier 1675 användes för första gången ordet kirurg. Beteckningarna bardskärare och barberare utbytes så småningom mot fältskär och kirurg. År 1680 hade antalet barberarmästare ökat till arton i Stockholm. I en kungl. resolution av 1682 förordas att mästare skulle antaga goda gesäller vilka också skulle kunna träda i flottans och härens tjänst.

De militära intressena som under stormaktstiden trädde i förgrunden ledde till att den mer vetenskapliga medicinen alltmer kom att öka sin uppsikt över den mer hantverksmässiga kirurgin.

Kirurgerna hade i äldre tider, då de var de enda egentliga läkarna i riket, fritt behandlat såväl invärtes som utvärtes sjukdomar. Genom de här tidigare

¹³ Frithiof Lennmalm, *Karolinska mediko-kirurgiska institutets uppkomst och utveckling*, Del I av *Karolinska mediko-kirurgiska institutets historia*. Stockholm 1910, sid. 2–8.

¹⁴ Peter Johan Bergius, *Intrådes-tal, om Stockholm för 200 år sen och Stockholm nu för tiden, i anseende til handel och vetenskaper, särdeles den medicinska*. Stockholm 1758, sid. 238.

nämnda stadgarna för Collegium medicum 1663, 1680, 1684 och 1688 förbjöds kirurgerna att befatta sig med invärtes sjukdomar, för så vitt som de bodde på orter där läkare fanns. För övriga kirurger var invärtes praktik tillåten. Dessa bestämmelser utlöste stark kritik från kirurgernas sida, bland annat klagades det från deras sida över att regementsfältskärerna inte skulle ha rätt att behandla de invärtes sjuka vid regementena. Efter förhandlingar mellan mästarfältskärerna och Collegium medicum beslöts att regementfältskärer/fältskärer på orter där läkare inte fanns skulle få sköta invärtes sjukdomar. Detta stadfästes i ett kungl. brev den 18 maj 1691.

Collegium medicum och Kirurgiska societeten hade alltså utvecklat sig parallellt, vilket i någon mån bidrog till att tvisterna under 1690-talet tills vidare hjälpligt var bilagda. Collegium medicum förde under sin första tid en ganska anspråkslös tillvaro. Under det utgående 1600-talet och under 1700-talets början hade Collegium en kansler utsedd av statsmakten, som skulle bevaka Collegiets privilegier. Inte förrän 1739 beviljade ständerna ett visst ekonomiskt understöd. Någon bestämd organisation hade inte Collegiet från början. Det bestod av en preses och stockholmsläkarna. Landsortsläkare på besök i huvudstaden kunde få delta i förhandlingar och beslut. År 1719 beslöts att Collegiets bisittare skulle utnännas av kungen och erhöll därmed assessors rang. Collegium var i början av 1700-talet endast ett slags läkarskrå med examensrätt med uppsikt över de lägre graderna av läkekonsten som kirurger, apotekare, barnmorskor med mera. Man bör inte betrakta det som ett ämbetsverk.

Som tidigare framhållits kom tyskarna under ett par århundraden att dominera kirurgiskräet, läkar- och apotekaryrket. Med etnologisk terminologi skulle man kunna beskriva det som att tyskarna uppvisade en etnisk hegemoni över dessa yrkesverksamheter.¹⁵ Men tyskarna kontrollerade inte bara denna nisch utan de utgjorde också ett tättnutet nätverk av sociala kontakter där individerna på olika sätt var sammanbundna med varandra.¹⁶ Läkarkåren dominerades av invandrade tyskar och deras ättlingar. Av de i Sverige praktiserande läkare, som promoverades under 1600-talet, 99 till antalet, var 45 utlänningar och 44 svenskar. Av dessa var alla utom två promoverade utrikes, de flesta svenskarna hade tagit graden vid holländska universitet. Av de 65 läkare som promoverades åren 1700–1737 var 55 svenskar och tio utlänningar. Av de i Sverige 328 praktiserande som promoverats 1738–1799 var 323 svenskar och endast fem utlänningar; 303 var promoverade vid svenska universitet. Mer än en tiondel av alla läkare var vid 1700-talets mitt tyskar, framförallt pomrare. Apotekaryrket och kirurgiskräet fortsatte också att ha en klar tysk prägel under 1700-talet. Som exempel kan nämnas föreståndaren för apoteket i Köping, den från Pommern inflyttade Carl Wilhelm Scheele (1742–1786).

Barberarämbetet var starkt skråskyddat. Ingen gesäll fick examineras till mästare utan att först ha genom arv eller köp kommit i besittning av de privilegierade barberarstugorna i Stockholm, eller blivit kallad av någon stad till stadsfältskär, eller av någon överste kallad till regementsfältskär. Stock-

¹⁵ Ulf Hannerz, "Ethnicity and Urban Opportunity in Urban American," sid 37–76 i *Urban Ethnicity*, edited by Abner Cohen. London 1974.

¹⁶ Thomas Schweitzer, "Netzwerkanalyse als moderne Strukturanalyse," i *Netzwerkanalyse. Ethnologische Perspektiven*, Hrsg. von Thomas Schweizer. Ethnologische Paperbacks, Berlin 1988, sid. 1–32.

holmsämbetet fick efterhand en central position i riket och ett kungligt brev av 6 augusti 1689 påbjöd att där skulle finnas det enda auktoriserade barberarämbetet i landet, inför vilket alla barberare och fältskärer skulle genomgå examen och alla lärpojkar inskrivas och där deras lärobrev skulle utfärdas.¹⁷

Den utbildning som bestods fältskärslärlingarna under det utgående 1600-talet och början av 1700-talet betraktades såväl från kirurgernas som från myndigheternas sida som otillfredsställande. Som handledning för studierna användes från och med 1720-talet ett kollegium som utgetts av Gerhard Boltenhagen (1692–1756), ledamot av Kirurgiska societeten 1728, vars släkt förövrigt härstammade från Stettin. Vilka bokliga kunskaper i övrigt som fordrades för att genomgå kirurgisk examination under denna tid är i stort sett okänt. Barberarämbetet insåg på ett tidigt stadium vikten av anatomiska studier, vilket resulterade i att man hos Kungl. Maj:t bl. a. 1682 anhöll om möjlighet att få anställa dissektioner. Dissektionerna ställdes under Collegium medicums överinseende men såväl läkare som fältskärer hade tillgång till denna undervisning; ett gott komplement till hantverksutbildningen.

Eftersom fältskärerna i Sverige under framför allt 1600-talet i regel var av tysk härkomst fick fältskärsväsendet en starkt tysk framtoning. Den tyska kirurgin hade en utpräglad hantverksmässig prägel medan man kan konstatera att de samtida engelska och franska kirurgernas utbildning gick i en allmänt mer vetenskaplig riktning. Under början av 1700-talet kommer emellertid kringvandrande kirurgigesäller på kontinenten att påverkas av de nya strömningarna. Från dessa kirurger utgår sedan den förändrade syn på undervisning som sedan under 1700-talet kommer att prägla den medicinska utbildningen i Sverige.¹⁸

Antalet fältskärsmästare var begränsat genom skråordningarna och fler fick inte utexamineras än som på förhand hade fast tjänst erbjuden. De flesta kirurger var tyskar, men fram på 1700-talet började även ett antal svenskar ägna sig åt kirurgi. 1680–1688 var Kirurgiska societetens protokollböcker avfattade på tyska (böckerna för åren 1689–1757 saknas). Societetens inskrivningsbok fördes på tyska fram till och med år 1757.

Familjen Stützer och dess krets

De tyska immigranterna och deras barn vidmakthöll långt in på 1700-talet, som tidigare påpekats, också sitt monopol över kirurgiämbetet, den miljö ur vilken Johan Arnold Stützer härstammade. Genom att nysta i familjen Stützers krets av släktingar och kolleger kan vi få intressanta inblickar i hur det tyska nätverket fungerade med såväl lokala grupperingar som internationella kontakter.¹⁹

¹⁷ Lennmalm, a.a., sid. 20–30.

¹⁸ Utvecklingen under 1700-talet sammanfattas av Sten Lindroth, *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens Historia 1739–1818*. Stockholm 1967, sid. 730–750.

¹⁹ Biografiska uppgifter om de tyska fältskärerna i Stockholm är hämtade, där ej annat anges, framför allt ur *Sveriges läkarehistoria, ifrån Konung Gustaf I:s till närvarande tid*. Utgifven af Joh. Fredr. Sacklén, Första Afdelningen. Nyköping 1822 samt *Supplement till Sveriges Läkarehistoria*. Nyköping 1835; och Joh. Anton Aug. Lüdeke, *Denkmal der Wieder-Eröffnung der Deutschen Kirche in Stockholm zur öffentlichen Gottes-Verehrung nach vollendeter Ausbesserung 1821*. Stockholm 1823. För den som önskar göra vidare undersökningar om de tyska nätverken kring läkar-, apotekar- och kirurggyrkerna i Stockholm anbefalles förutom biografiskt material också Tyska S:ta Gertruds församlings kyrkoarkiv som förvaras på Stockholms stadsarkiv samt Kirurgiska societetens handlingar som förvaras på Karolinska institutets arkiv.

Många visar upp enahanda mönster som Johan Arnold. Antingen är de födda i Tyskland och flyttar in till Sverige, där de allierar sig med en befintlig fältskärsfamilj eller, om de är födda i Sverige, så ingår en tids vistelse på kontinenten som en del av deras utbildning. Släktförbindelserna visar att de tyska nätverken emellertid inte bara innefattar fältskärer utan också läkar- och apotekarfamiljer. Tillgängligt material ger möjligheter att analysera de formella banden, de som knutits genom släktskap, snarare än de informella nätverken. Genom Johan Arnolds korrespondens med Carl Peter Thunberg kan vi i detalj följa hans resor i Tyskland och vidare mot Amsterdam varifrån han, trots familjens vädjanden, ämnade sig åstad mot Sydostasien. Johan Arnold lämnade Stockholm i början av 1780-talet och reste till Berlin där han, bl. a. med stöd av Johann Theodor Pyl (1749–1794)²⁰, stannade i tre år för att studera medicin och kirurgi. I februari 1783 besökte han också Wien för att under ett par veckor studera för livmedicus Joseph von Quarin (1733–1814). Sommaren 1784 anlände Johan Arnold till Amsterdam, där han, i väntan på möjligheter att komma i väg som skeppsfältskär, fortsatte sina studier och bl. a. omtalar att gallstensoperationer utförts, dock utan större framgång.²¹

Breven till Thunberg ger emellertid inga upplysningar om att Stützer uppsökte några av sina släktingar i Tyskland eller vänner och kolleger som hans far och morfar sannolikt måste ha haft på kontinenten. Det är bara personer som Thunberg varit i kontakt med som skymtar i breven. Det är emellertid möjligt att Stützer i sin korrespondens med fadern, som vi indirekt vet att han brevväxlade med, redogjorde för andra kontakter. På sikt skulle det emellertid vara möjligt att med hjälp av olika typer av källmaterial kunna göra mera djupgående nätverksanalyser av stockholmstyskarnas interna relationer samt deras olika aktivitetsfält i Europa.²²

Johan Arnolds far var fältskären Martin Christian Wilhelm Stützer (1727–1806) som härstammade från Oranienburg i Preussen. Sin lärotid tillbringade denne i Berlin, varefter han tjänade som bataljonsfältskär i preussiska armén. Martin Christian Wilhelm inflyttade till Sverige på 1750-talet och under en tid verkade han som under-fältskär vid Hamiltons regemente i Finland, varefter han deltog i en seglats till Västindien. Hösten 1757 slog han sig emellertid ner i Stockholm och fullföljde sin lärlingsbana vid Serafimerordens lasarett och examinerades som fältskär år 1760. I augusti samma år antogs han som ledamot av Kirurgiska societeten. Två år senare gifte Martin Christian Wilhelm sig med Anna Maria Soem (f. 1732), dotter till mästefältskären Christian Soem (1694–1775), uppenbarligen av tysksvensk härkomst men född i Amsterdam och dennes maka Anna Brita Ziervogel (f. 1711), dotter till den vittbereste fältskären Joachim Ziervogel (1665–1710), tillhörig den tyska kolonin i Stockholm. Martin Christian Wilhelm Stützer verkade under många år som sin svärfader Christian Soems medhjälpare i Stockholm, och likt många andra

²⁰ Om Pyl se Karl Sudhoff, *Kurzes Handbuch der Geschichte der Medizin*. Berlin 1922, sid. 472.

²¹ Se brev från Stützer till Thunberg, 3 december 1782, 15 juni 1783, 14 oktober 1783, 24 oktober 1784 i Uppsala universitetsbibliotek. Handskriftssamlingen G 300aa.

²² För en diskussion om nätverksanalyser av en specifik social kategori i Västeuropa under 1800-talet, se Gertrud Vobis, "Die jüdische Minderheit in Westeuropa: Die literarische Salons im 19. Jahrhundert als Quelle für Netzwerkanalyse," sid 167–184 i *Netzwerkanalyse. Ethnologische Perspektiven*, Hrsg. von Thomas Schweizer. Ethnologische Paperbacks, Berlin 1988.

tyska fältskärer bodde han i Maria Magdalena församling, men tillhörde den tyska församlingen i Stockholm.²³ Stützer deltog i författandet av handboken *Chirurgiska händelser inlemnade af fältskärerne i riket till chirurgiska societeten* (Stockholm 1769)²⁴ som avsåg att ge ge vetenskaplig legitimitet åt professionen. Flera av de övriga medverkande i boken hade också omisskännligt tyska namn, men endast Johan Fredric Koellner (1718–1784), född i Kiel, var förstagenerationens invandrad tysk. Men det fanns också svenska namn och boken utkom i en brytningstid då även kirurgiskräet försvenskades. Martin Christian Wilhelm Stützer deltog livligt i kirurgiska societetens verksamhet och utgjorde en viktig centralfigur bland tidens kirurger i Stockholm.²⁵

Johan Arnold hade också en yngre bror, Carl Wilhelm Stützer (1764–1832), som i likhet med brodern erhöll språkundervisning och handledning i elementär kirurgi i hemmet. Denne följde senare medicinska föreläsningar i Uppsala och examinerades 1788 som kirurg i Stockholm. Han förordnades som provincial-kirurg i Drottningholms och Svartsjö län och skickades som hovkirurg med Kungl. Stallstaten till Finland, där han vistades till ryska krigets slut 1790. Därefter gjorde Carl Wilhelm omfattande resor i Ryssland, Polen och västra Europa innan han 1792 återvände till Stockholm för att där ta upp praktik. Han utsågs så småningom till livmedicus.

Trots att det tyska inflytandet under 1700-talet var i dalande – Johann Beckmann (1739–1811) som 1765 besökte Sverige kunde beklaga sig över att Sverige som trots allt fått större delen av sin kultur och vetenskap från Tyskland nu föraktade allt vad tyskar heter²⁶ – så spelade de inflyttade tyskarna ännu under senare hälften av århundradet en icke obetydlig roll även inom andra verksamheter i Stockholm. Tyska handelshus importerade spannmål och textilvaror. Tyskar av första eller andra generationens invandrare drev framgångsrika handelshus i Stockholm. Som ombud för exportfirmor i norra Tyskland kunde invandrarna och deras familjer hävda sig väl gentemot svenska konkurrenter. Spannmålshandeln var mycket konjunkturkänslig, men de tyska köpmännen i Stockholm hade fördelen att känna såväl den svenska som den nordtyska marknaden. Som historikern Kurt Samuelsson påpekat kan detta förklara varför de tyska handelsfirmorna i Sverige, till skillnad från de brittiska, vidmakthöll sina positioner under 1700-talets slut.²⁷ Dessutom fick inomkyrklig väckelse vissa impulser från Tyskland genom herrnhutismen och pietismen. 1700-talet utmärks annars av ett ganska måttligt, om än inte obetydligt, tyskt inflytande på svenskt kulturliv.²⁸

²³ Om den tyska församlingen se förutom Lüdeke, anført arbete, också Emil Schieche, *400 Jahre Deutsche St. Gertruds Gemeinde in Stockholm 1571–1971*. Stockholm 1971.

²⁴ En facsimilutgåva utkom 1958.

²⁵ Om Stützer och hans samtida se Otto E.A. Hjelt, *Svenska och finska medicinalverkets historia 1663–1812*. Del 1. Helsingfors 1891, särskilt sid. 254–285.

²⁶ Johann Beckmann, "Schwedische Reise in den Jahren 1765–1766," *Uppsala universitets årsskrift* 1911:2, som för övrigt ger många intressanta inblickar i sverigetyskarnas liv i huvudstaden vid 1700-talets mitt.

²⁷ Kurt Samuelsson, *De stora köpmanshusen i Stockholm 1730–1815. En studie i den svenska handelskapitalismens historia*. Stockholm 1951.

²⁸ Det utländska inslaget, inte bara under 1700-talet utan alltsedan medeltiden och fram till våra dagar, i "svenskt" kulturliv, ekonomi, politik, samhällsliv etc., behandlas utförligt i Ingvar Svanberg och Mattias Tydén, *Tusen år av invandring. En svensk kulturhistoria*. Stockholm 1992.

Handelsman med invandrarbakgrund i 1700-talets Salviigränd. En fallstudie i sociala flätverk

Av Christina Dalhede

I februari 1772 förrättades bouppteckningen efter handelsmannen Wilhelm Mauritz Schvardz i Stockholm.¹ Den 23 mars året innan hade han avlidit och efterlämnat sin hustru och deras gemensamme son. Alltjämt fungerade Ostindiska kompaniet med sin utrikeshandel, liksom Grillska handelshuset vid Skeppsbron med sina flera tusen anställda. Schvardz hörde för övrigt på sin tid inte bara till samma handelskretsar som Grills, utan också delvis till samma bekantskapskretsar, Skeppsbroadelns. Detsamma kan sägas om förbindelserna till andra handelshus i Stockholm, som t. ex. Knigge och Brandell.

Handelsmannen rörde sig i en miljö, där också olika kulturella intressen odlades som en naturlig del av samhällslivet. Han innehade en samhällslig position, som kan karaktäriseras som ”i korsdraget mellan gammalt och nytt”. Inte minst Schvardz’ bouppteckning belyser den sociala och kulturella miljö, i vilken han levde. Till 1700-talets kulturella liv hörde förvisso böckernas, artiklarnas, visornas och dikternas författare i de litterära salongernas värld, litterära aristokrater som Johan Gabriel Oxenstierna och Gustaf Fredrik Gyllenborg. Men också Bellman, af Leopold, Kellgren, Lenngren och Thorild hörde dit. Hovlivet skulle blomstra på Drottningholm. Den svenska Akademien skulle därtill grundas. Dåtidens bevarade bouppteckningar skulle även bära spår av kulturella intressen, inte minst genom utländska föremål, konstverk, böcker på främmande språk.²

Nog hade historiens handelsman fått bedriva omfattande studier för att nå sin position som handelsman och egen företagare.³ Mestadels gällde det vistelser på olika orter i olika handelshus, oftast hos beslättrade handelsmän. Språkstudier ingick som en del i utbildningen. Exempel från den europeiska kontinenten visar, att så varit fallet mycket tidigt i handelshistorien. Inte minst

¹ SSA, bouppteckningar, 1772/I: 471; Jag tackar docent Bertil Andersson, Göteborg, fil. dr Hans Gillingstam, Stockholm, förste arkivarien vid Riksarkivet docent Ingemar Carlsson, Stockholm, och prof. Stina Hansson, Göteborg, för värdefulla synpunkter på manuskriptet till den här artikeln.

² Vid litteraturvetenskapliga institutionen i Göteborg bedriver jag ett forskningsprojekt med arbetstiteln ”Den litterate borgaren”. En del av resultaten redovisas i *Den litterate borgaren. Punktstudier omkring handelsmän och deras litterära intressen utifrån bouppteckningar perioden 1652–1825*, Göteborg 1991.

³ Nedanstående bygger i huvudsak på mitt forskningsprojekt ”Sydtysskar i Sverige. Studier i handel och bergsbruk, härkomst och socialt flätverk under religionsstridernas tid i Augsburg och under svensk stormaktstid” (redovisning från projektet föreligger i manuskript, *Invandrare i Sverige...*).

Christina Dalhede, f. 1944, fil. lic., har bl. a. skrivit *Den litterate borgaren. Punktstudier omkring handelsmän och deras litterära intressen utifrån bouppteckningar från perioden 1652–1825* (1991).

1500- och 1600-talets tyska handelsmän skickade sina söner till olika delar av tyska områden som Frankfurt, Köln, Leipzig och Hamburg, där även utländska handelsfirmor var verksamma. I utbildningen ingick årliga vistelser i Italien, främst Venedig, liksom i Frankrike, oftast i Lyon och i dåtidens nederländska områden, som Antwerpen och Amsterdam. Några kom också till England och London, till Sverige och Stockholm eller någon annan svensk stad. Latin och andra språk ingick som självklara studieområden, likaväl som att matematik, bokföring och mestadels någon juridik stod på inläringsschemat. När ynglingens mångåriga studier och praktik så småningom klarats av, väntade i regel en plats för honom som ledande företrädare vid någon av firmans filialer eller faktorier på annan ort, i eller utanför rikets gränser. Och han fick därmed en ekonomisk situation, som möjliggjorde, att han ingick passande äktenskap. 1700-talets europeiska handelsutbildning följde i stort sett liknande mönster. För svenskt vidkommande tillämpades likaså ett mångårigt kunskapsinhämtande med reglerade lärotider, innan en blivande handelsman kunde avsluta sin utbildning. Även om de dåtida avstånden kan tyckas oss långa, utgjorde de sällan några hinder för utbildning av goda handelsmän. Så hörde också ett internationellt Europa till deras utbildningsområde, där kontakter knöts, nyheter förmedlades.

Under lärotiden skulle ett ofta fruktbringande kontaktnät börja byggas upp. Utökade handels- och släktskapsförbindelser skulle i sig medföra en tillväxt av förbindelseträdar av olika slag – nationellt som internationellt. Med tiden skulle trådarna löpa om varandra, flätas samman och bilda vad jag kallar ett socialt flätverk, där olika områden fanns representerade beroende på handelsmannens intressen och handelsinriktning. Ett socialt flätverk kan också ses som ett uttryck för individens/handelsmannens sociala bakgrund och uppnådda samhällsposition, men kan samtidigt sägas utgöra en del i andra individers/handelsmäns sociala flätverk. En intressant forskningsuppgift rör därför eventuella samband mellan olika individers sociala flätverk och sådana ekonomisk-historiska förlopp, som exempelvis att framgångsrika företag plötsligt ersatts av nya och helt okända, att städer och geografiska områden tagit över andra städers och områdets handelsframgångar. Att så långt möjligt försöka frilägga handelsmäns sociala flätverk skulle exempelvis kunna bidra till att förklara att Stockholms borgare successivt tog över efter Göteborgs när det gällde delaktighet i Ostindiska kompaniets fem oktrojer.⁴

Den enskilde handelsmannens sociala flätverk, liksom de flätverk i vilka han kan betraktas som en del, kunde troligen också stimulera till internationell orientering och kulturella intressen – inte minst ett intresse för konst och litteratur i olika former och för dess skapare. Därtill utgjorde exempelvis tryckta böcker en begärlig handelsvara, likaväl som råvarorna för framställning av desamma. Internationella bokmässor som t. ex. i Frankfurt am Main, skulle då och allt framgent locka mer än en handelsman med allt vad det kunde innebära av ytterligare personkontakter. Också de svenska städernas bokauktioner skulle förse handelsmän med inhemska och utländska böcker.⁵

⁴ Bertil Andersson, *Göteborgs handlande borgerskap 1750–1805* (Rapporter från Göteborgs-projektet vid Göteborgs universitet, 7, Göteborg 1988), s. 106 f.

⁵ Anita Ankarcróna, *Bud på böcker. Bokauktioner i Stockholm 1782–1801*, Stockholm 1989; Gösta Lext, *Bok och samhälle i Göteborg 1720–1809*, Göteborg 1950. Gunnar Sahlín, *Författarrollens förändring och det litterära systemet 1770–1795*, Stockholm 1989.

Stockholmshandelsmannen i 1700-talets Salviigränd var en av dåtidens många handelsidkare med invandrarbakgrund, vilka fått sina namn bevarade till eftervärlden genom olika slags källmaterial. Därigenom har det varit möjligt och intressant att söka genomföra en fallstudie i sociala flätverk. Fallstudien har då gällt Wilhelm Mauritz Schvardz och två andra handelsmän, som kom att spela en viktig roll för hans yrkesutbildning och fortsatta handelsframgångar – Justus Johan Knigge och Elias Brandell. Samtidigt har den möjliggjort en inblick i dåtidens handels- och släktskapsförbindelser – nationellt som internationellt – som en naturlig del i handelshusens verksamhet.

Vilket källmaterial är då lämpligt för den här typen av undersökningar? Främst räkenskapsböcker, bouppteckningar och konkurshandlingar hör dit. Och taxeringslängder, fastighetsregister och kyrkoboksmaterial. Självfallet är det därigenom inte möjligt att studera alla livstidskontakter handelsmännen hade, men väl ett urval, ett slags minimum. Som så ofta för äldre tid saknas dock räkenskapsböcker för handelsmännen i fråga. Och när det gäller konkurshandlingar har jag kunnat konstatera, att handelsmännen inte varit aktuella personligen och följaktligen inte efterlämnat några sådana handlingar. Där emot finns det omfattande bouppteckningar bevarade. Även om bouppteckningar långt ifrån alltid återspeglar individen i aktivt yrkesutövande, vilket konkurser gör. I stället kan man komma åt ett resultat av deras livsgärning, såväl ekonomiskt som socialt och kulturellt. I det här fallet har de undersökta handelsmännen varit i full verksamhet vid tiden för sina frånfällen. Något som medför att deras bouppteckningar både visar resultatet av deras verksamhet och fångar upp dem i deras aktiva gärning. Därtill har både hustrur och barn efterlämnat bouppteckningar, som gjort det möjligt att iakttä handelsfamiljen mer än en gång genom dess olika medlemmar. Och få en bild av deras livsgärning över tid. Framför allt förteckningar över debitorer och kreditorer – samt eventuella varulagerförteckningar – kan ge belägg för handels- och personkontakter. På ett nationellt plan såväl som på ett internationellt. Bevarade kronotaxeringslängder respektive mantalslängder och fastighetsregister har fått komplettera bilden. Kyrkoboksmaterialet är i det här fallet av den karaktären, att det medfört möjligheter till inblickar i delar av det kontaktnät i vilket handelsmannen ingick i samband med livets olika högtider. Också de främmande namnen utgör i det sammanhanget ett intressant inslag. Därtill har i några fall begravningsverser kunnat analyseras i ett annat sammanhang och kunnat komplettera bilden av handelsfamiljen.⁶

Som delfrågor i undersökningen har följande fått fungera: Vilken social bakgrund och samhällsposition hade en handelsman? Vilken typ av kontakter kan tecknas i olika situationer under handelsmannens livstid, under hans uppväxt- och utbildningstid, under hans tid som egen företagare, vid hans frånfälle? På vilket sätt återspeglar de valda bouppteckningarna handelsmannens nationella och internationella orientering?

⁶ Christina Dalhede, "Tillfälleslitteratur i poetikens skola. En fallstudie av sex personverser mellan 1699 och 1769", *PHT 1990*, s. 94–111.

Handelsmannens sociala bakgrund och samhällsposition

Welam (Wilhelm) Mauritz Schvardz och hans tvillingsyster Euphrosina föddes den 15 oktober 1708 som yngsta barnen i familjen Mauritz Nielsson Schvardz och döptes fem dagar senare. Inte mindre än åtta dopvittnen fanns på plats. Något som vittnade om familjens sociala status och goda släktskapsrelationer. Kyrkoherden Olof Agorelius och hans hustru Margreta (Ottosdotter) Lybecker hörde till dopvittnena. Liksom mormodern Euphrosina Pemer d.ä. och kusinens hustru Margareta Elisabet Norman.⁷ Familjen bodde i Grythyttan och fadern var bergsfogde i Grythytte och Nya Kopparbergs bergslager.⁸ Fadern var då inne på sitt tredje äktenskap med inriktning på bruks- och handelsmiljö.⁹ Modern Euphrosina var yngsta dotter till handelsmannen i Arboga, Nicolaus Pemer och hans hustru Euphrosina Welamsdotter Petre. Båda med familjerötter ute i Europa och kontaktnät där.¹⁰ I november 1708 stod den 38-åriga modern ensam med Wilhelm Mauritz, hans helsyskon och minst fyra halvsyskon från faderns första äktenskap, Stephan, Johan, Petter och Emerentia Schvardz.¹¹ Grythyttan byttes så småningom ut mot handelsstaden Arboga, där mormodern och andra handelsidkande släktingar då bodde. Wilhelm Mauritz och hans bröder, Niclas Mauritz och Carl Mauritz, skulle få sin utkomst tryggad på olika sätt. Niclas Mauritz' utbildning ledde till fiskalsväsendet med tjänst som jägerifiskal i Södermanland och e.o. stadsfiskal i Stockholm. Carl Mauritz' håg stod till det teologiska området. Han disputerade 1733 i Uppsala på avhandlingen *De varia variorum intentione sciendi* och blev vice pastor i Skånela.¹² Alla tre bröderna skulle – också av efterlämnade bokinnehav att döma – komma att hysa ett starkt intresse för den dåtida litteraturen, den religiösa såväl som den icke-religiösa. Wilhelm Mauritz Schvardz' bana ledde till handels societeten i Stockholm. Tidigare generationer hade också varit verksamma i huvudstaden. Mormodern var född där och döpt i Tyska kyrkan. Hennes far Welam Petre från Skottland hade på 1600-talet slagit sig ner i Stockholm som bl. a. lakanshandlare. Men han hade också handlat med bergs-

⁷ ULA, Grythyttans kyrkoarkiv, CI 1708, 15 okt; Mormodern var änka, har här makens efternamn. Margareta Elisabet Norman var gift med Euphrosina Pemer-Schvardz' systerson, bergsfogden i Nora bergslag, Johan Frumerie. De övriga vittnena var herr Olof O. Agorelius, Per Larson Borås, Anders Lundh och hustru Karin Fabricia.

⁸ Mauritz Schvardz, bergsfogde i Grythytte bergslag sedan 2 okt. 1693, avsade sig tjänsten i januari 1698, då han inte hade möjlighet att ställa borgen för sin uppbörd, ny utnämning på samma tjänst 21 maj 1698, bergsfogde även i Nya Kopparbergs bergslag från 19 okt. 1706, Joh. Ax. Almquist, *Bergskollegium och bergslagsstaterna*, Stockholm 1909, s. 274.

⁹ Första giften med Sara (Petersdotter) Brandin, död 1700, som hade anknytningar till Lindesberg och sin syster gift med Erik Arbien i Arboga; andra giften med Beata Stockenström, död 1704, dotter till bergmästaren Lorentz Stockenström och hans hustru Brigitta Lybecker; det tredje ingicks den 14 nov. 1705 i Nicolaikyrkan, Arboga.

¹⁰ Christina Dalhede, *Invandrare i Sverige*, kap. V. 1,3; dens. "En invandrarfamilj i andra generationen. Fallstudie av en bouppteckning", *KFA* 1986, s. 57–108. Nicolaus Pemer stammade från handelshus i Augsburg på fädernets, från handelshus i Antwerpen på mödernet. Euphrosina Petre var dotter till den skotske handelsmannen Welam Petre i Stockholm, vars bröder och brorsbarn var bosatta bl. a. i Arboga, också verksamma inom handel och bergsbruk, exempelvis Hofors bruk.

¹¹ Grythyttans domböcker, excerpter från Carin Widén i Karlstad; 6 juni 1716 står S:r Stephan Schvardz som bruksbokhållare. Den Schvardziska egendomen i Grythyttan, Wanneboda hemman i Näsby socken samt tullkvarnen omnämns i sammanhanget. Änkan Euphrosina Pemer-Schvardz hade då sin fullmäktige i Welam Petres bruksbokhållare vid Finåhns bruk, Petter Fröberg (18 feb. 1704). Rådsmannen Carl Öhr var hennes fullmäktige 1710.

¹² J. B. Lohman, *Arboga kännning*, Stockholm 1737.

lagsprodukter. Morfadern hade även han en sejour i samma stad bakom sig, innan han fortsatte sin bana som ledare av de stora bergslagsbruken Flögfors och Finnåker. För att slutligen driva handeln vidare i Arboga. En av morbröderna till Schvardz var bruksägare, handelsman och stadsmäklare i Stockholm till sin död. Till släktingarna hörde bruks- eller handelsfamiljer som Petre och Christiernin, Norman och Ekerooth. Liksom Petersen, Hylthén och Höijer, Helleday, Schaeij och Kröger. Bryggarefamiljen Westman, samt familjer ur järnkrämarsocieteten som Hasselhuhn. Som Wijje, From och Winbom, vars hustrur var döttrar till "Laxbro-Michel" Hindersson och Maria van Gent i Nya Kopparberg.¹³ Flera kusiner fanns också under utbildning i staden, bl. a. två bröder Peme, varav den ene var nära nog jämnårig med Wilhelm Mauritz. Den andre påbörjade sin yrkesbana vid ständernas bank 1724.¹⁴ Till hovförsamlingen i Stockholm hörde en kvinnlig kusin. I tjänst hos grevinnan Christina Törnflycht, Carl Pipers gemål, hade hon vigts i Gunthersdorff utanför Altranstädt i mars 1707 i Karl XII:s närvaro.¹⁵ Hennes make "Hof Controleurn" Eek blev senare husgerådsmästare vid Kungl. Slottet 1726 efter en tid i rysk fångenskap.¹⁶

År 1725 var det så dags för Wilhelm Mauritz Schvardz att fortsätta sina lärospån i kramhandelsvärlden på annan ort, då i Norrköping, hos handelsmannen Eric Westén.¹⁷ Fyra år tillbringade han i lära där, innan tiden var mogen för överflyttning till Stockholm 1729/30. Ett stort handelshus väntade honom, handelskompaniet Justus Johan Knigge & Elias Brandell. Med år 1736 delade sig handelskompaniet Knigge & Brandell officiellt, med allt vad det kom att innebära av fortsatta och nyetablerade kontaktnät. Wilhelm Mauritz Schvardz följde med Brandell för ytterligare en sjuårsperiod, men kontakterna med Knigge kvarstod. Schvardz' respektive lärotid hos de båda handelsherrarna styrks också av ett kombinerat arbetsintyg-betyg-rekommendationsbrev till Handelssocieteten i Stockholm.

¹³ Folke Wernstedt, *Järnkrämare i Stockholm 1651–1890, Historiska och biografiska anteckningar*, Stockholm 1935, s. 194, 228, 230, 233–235, 238–241, 257–258, 265–266; Göte Klingsberg och Yngve Öhman, "Van Gent – en 1600-talsfamilj i Arboga och Bergslagen", *Hembygdsföreningen Arboga Minne. Årsbok* 1975, s. 36 ff.

¹⁴ Johan Wilhelm (Johansson) Peme, resp. Niclas (Johansson) Peme. På en av de äldsta bevarade transportsedlarna från Rikens ständers bank från 1741 finns Niclas Peme's namnteckning, avbildad hos Lars O. Lagerqvist & Ernst Nathorst-Böös, *Sedlar*, Stockholm 1971, s. 15. I Stockholm befann sig en annan kusin under året 1720, sergeanten David Niclas Peme. Denne var född 1700 i Stettin, gifte sig första gången 1729 med Britta Helena Axelsdotter Örneberg (adliga ätten nr 978), skild 1742, gift andra gången 1749 med Ebba Elisabeth Belfrage (dotter till Hans Jacob Belfrage, adliga ätten nr 782, och Ester Catharina Funck). En av dennes söner, Robert (Davidsson) Peme skulle 1760 skrivas som verkmästare i ett sidenväveri i Stockholm för att några år sendare träda i militär tjänst vid Livgardet till fot och bl. a. delta vid den "lyckosamma statsomvälvningen" i Stockholm, *ULA*, Arboga stadsarkiv, rådstuguprotokoll 1720. *SSA*, Svea livgarde; *KrA*, Biografica, Vadstena krigsmanshuskontor.

¹⁵ Lydia Wahlström, "Nils Reuterholm till Jacob Cronstedt 1706–1707, *PHT* 1908, s. 141–142, där hennes namn feltolkats till Annika Peme; för denna hänvisning tackar jag dr Björn Rosendal, Laholm.

¹⁶ *SSA*, bouppteckning 1729 efter Anna (Nicolasdotter) Peme gift med husgerådsmästaren Petter Eek.

¹⁷ Denne Eric (Andersson) Westén hämtade sin hustru Elisabeth Thalén från Vadstena 1727, enligt Örneberg, a. a., 3, s. 204; 13, s. 103, 224. Det innebar ett trefaldigt ingifte mellan handelsfamiljerna genom att också Lars Westén 1722 gifte sig med hennes syster Maria Thalén och Ingeborg Westén 1727 gifte sig med deras broder Magnus Thalén. Enligt K. G. Odén, *Östgötars minne*, Stockholm 1902, skrevs en son till rådmannen Nils Schvardz i Vadstena, Magnus Nilsson Schvardz, in vid Uppsala universitet 1709. Ev. släktskapsband med Mauritz Nielsson Schwardz har ej kunnat utrönas; inte heller de ev. släkterelationerna mellan Wilhelm Mauritz Schvardz och tobaksfabrikören i Norrköping Petter Swartz (f. 1726) som tillsammans med sin bror Olof fick privilegium 1753; senast från 1760 hade de båda bröderna egen bod i Stockholm. Tom Söderberg, *Norrköpings ekonomiska och sociala historia 1719–1870*, s. 110, 114.

Den föreskrivna lärotiden hade Schvardz genomgått och väl det hos aktade handelsmän. Fyraårsperioden i Norrköping hos Westén hade följts av de fjorton åren i handelskompaniet Knigge & Brandells respektive Brandells tjänst. Med dess rika förbindelser på utlandet och delaktighet i Ostindiska kompaniet, vilket kan ha varit en orsak till att Schvardz stannade så länge där, innan han öppnade eget. Det verkar därför viktigt och intressant att undersöka den sociala miljö i vilken Schvardz hamnade. Vilka kontaktytor som därigenom möjliggjordes. Att handelshuset Knigge & Brandell officiellt upplöstes redan före kontrahenternas respektive död är i sig en inskränkning. Å andra sidan framgår det dock mycket tydligt av både bouppteckningar och kyrkoboksmaterial, att deras handels- och släktskapsförbindelser fortfarande fungerade, däribland kontakterna till handelsmannen Schvardz och hans familj. Följaktligen skulle de sociala flätverk, som kartläggs genom Knigge & Brandell, samtidigt kunna anses spegla en del av den Schvardziska. Detta öppnar möjligheter att studera ett par av Stockholms storhandelshus och få en inblick i en del av deras handelsförbindelser.

Flätverket genom handelshuset Knigge och Brandell

Den 27 augusti 1741 avled Justus Johan Knigge och efterlämnade, enligt bouppteckningen från den 19 november, hustrun änkan Anna Kopman (Coopman), sonen handelsmannen från hennes första äktenskap och den 21-åriga dottern från hennes andra äktenskap.¹⁸ Sonen åtog sig förmyndarskapet för sin halvsysster. Undersökningar av kyrkoboksmaterialet i Stockholm gav ingen hänvisning om tidpunkten för makarnas giftermål. I bouppteckningar efter de båda barnen fanns däremot uppgifter om Annas syskonbarn, supercargeuren Hans Coopman och syskonen Busk, vilket gav starka associationer till Ostindiska kompaniet och Göteborgs tidiga klädestillverkning.¹⁹ Knigges bouppteckning hade redan bekräftat två lotter i en "LinneFabrique uti Helsingland" och en i "det Ostindiska Compagniets Skiapp Ulrica Eleonora". Att skeppslotten betraktats som osäker har säkerligen att göra med de stora äventyr som skeppet råkade ut för, särskilt i Porto Novo.²⁰ Först efter två års resa återvände "Drottning Ulrica Eleonora" till Göteborg i februari 1735, med en besättning som hade reducerats till fyrtioåtta man.²¹ En stor del av godset hade därtill beslagtogs. Ersättningsanspråk för kompaniets förluster ställdes från svensk sida på Frankrike och England, och efterföljdes av långvariga processer in på 1740-talet. Bland skeppets största svenska intressenter fanns direktören Niclas Sahlgren och handlanden i Göteborg Laurentz Bagge. Vid upprepade tillfällen finns deras namn noterade också i Göteborgs kyrkoarkiv. Som vi strax skall se, hade namnens bärare även tidiga kopplingar till såväl Knigge som Brandell.

Vilket socialt flätverk hade då Knigge? Justus Johan Knigge hade gift sig i tyska församlingen i Göteborg. I januari 1719 möter vi honom i församlingens

¹⁸ SSA, bouppteckningar, 1741/2: 1119. I artikeln har jag i fortsättningen angivit värderingar i hela dlr.

¹⁹ Bouppteckningar 1779 resp. 1796, 22 juni, delvis publicerade av Tord O:son Nordberg, "Spökslottet", "Spökslottet II", SSEÅ 1928, s. 105–108.

²⁰ Skeppslotten värderades i bouppteckningen till 1 800 dlr kmt. Om skeppet se även Sven T. Kjellberg, *Svenska ostindiska kompanierna 1731–1813*, Malmö 1974, s. 50–55.

²¹ Sjutton man hade tillfångatogs, sexton hade rymt och sjutton hade avlidit.

dopbok som ställföreträdande fadder för herr Hubert Lüder i Hamburg, då vid dopet av herr Johan Gerckens son.²² Vid sin vigsel i mars 1720 betecknades Knigge som tysk – ”Mons[ieur] Knigge, einen teutschen expediter”.²³ Hans hustru står då som änka efter Fridrich Bernhard Baltzer, en handelsman i Göteborg, som var son till ett regeringsråd i Greifswald. Hennes trettioåriga make hade avlidit efter bara arton veckors äktenskap och hon hade 1718 fött dennes postume son.²⁴ Vid dopet närvarade även den ovannämnde Bagge. Knigges svärfader var den kände Hans Coopman (Kaufmann), sedermera borgmästare och manufakturägare i Göteborg, därtill med privilegier på nord-sjösill från 1737; svärmodern hette Anna Magdalena Lauterbach – för övrigt med ett familjenamn som direkt leder till sydtyska områden som Augsburg.²⁵ År 1721 framträdde Knigge som fadder för en av konvojkommissariern Samuel Schützes och Anna Maria Proncks döttrar, tillsammans med andra som bar främmande namn som Oldekop och Gotin, Browald och Walther.²⁶ Trådarna löper därigenom också till Ostindiska kompaniet. Utländska namn möter i fortsättningen vid olika dop där paret Knigge deltog, t. ex. 1722, 1723, 1725. Bland dem kan nämnas Jürgensen och Weddinghausen, Buchau och Harder, Brun och Schwedmarck, Nissen och Rung. Andra medfaddrar lystrade till namnen Aschen och Römpke, Breid och Jordan, Coopman och Havemann. Övervikten av tyska namn i Knigges släkt- och bekantskapskrets var påfallande. Av de hittills nämnda namnen kan ungefär hälften beläggas i sydtyska områden.²⁷ Några av dem leder direkt in i Göteborgs äldre handel och industri. Och med familjenamn som Havermann associeras osökt till sockermästaren Hans Gabriel Havermann från Hamburg, som var driftsledare vid Norrköpings sockerbruk Planeten från 1742 och som sedan grundade sockerbruket Patrioten där 1757.²⁸

Genom förteckningen över Knigges debitorer och kreditorer går också delar av ett socialt flätverk att frilägga. De utländska handelskontakterna var spridda

²² Nedanstående personuppgifter bygger på *GLA*, Christine församlings kyrkoarkiv, samt Wilhelm Berg, *Christine kyrkas böcker 1624–1774*, s. 319, 557.

²³ Berg, a.a., s. 47, 1720 6 mars vigde regementspastorn H. Peetschius paret Knigge-Coopman i H.D.N.s ställe.

²⁴ Berg, a.a., s. 391, 3 jan. 1718 döptes Jacob Friedrich Bernhard Baltzer. Som faddrar fungerade herr D. Niehenck, capitain Jurgen Nicl. Baltzer, herr Lorentz Bagge, barnets farmor fru regeringsrådinnan Baltzer i Greifswald (ställföreträdare var madame Elisabeth Lauterbach), barnets morfars mor änkefru Maria Coopman samt barnets mormor Anna Magdalena Coopman, som var dotter till Jacob Lauterbach och Anna von Berck; Wilhelm Berg, *Göteborgssläkter*, Coopman.

²⁵ Berg, a.a., s. 33. Makarna Kaufmann-Lauterbach vigdes 8 dec 1695, i hemmet. Han avled 1748 och efterlämnade en intressant bouppteckning. Hon slutade sina dagar 1739 i en ålder av 70 år. I Sverige fanns på sin tid en Christoffer Lauterbach verksam vid Stora Kopparberget. I Europa förekommer familjenamnet Lauterbach exempelvis i Augsburg. Som ortsnamn är Lauterbach därtill talrikt förekommande i Sydtyskland, inte minst i Augsburgs omgivningar. Personnamnet Kaufmann kan i och för sig också beläggas där, även om namnet inte kan sägas vara varken typiskt sydtyskt eller nordtyskt. Formen Coopman som sedan användes i Göteborg är dock nordtysk/plattysk. Knigges ev. släkterelationer till friherre Adolf von Knigge (1752–96) har inte kunnat utrönas. Denne var en tysk romanförfattare, mest känd för boken *Über den Umgang mit Menschen*, 1788; se t. ex. *Svensk uppslagsbok*, 2:a uppl., 16, 1947–55.

²⁶ Vid sitt giftermål 27 dec. 1706 skrevs Samuel med sitt familjenamn på sydtyskt vis som Schütze. Av makarnas döttrar fick två namnet Anna Maria, 1721 då Knigge stod fadder, resp. 1725 med Knigges hustru som fadder. Schützes son Samuel äktade sedermera Knigges dotter, och sonen Jacob Balzer Knigge gifte sig med Schützes dotterdotter Anna Maria Thorsson, Cornelius Thorssons och Catharina Schütz' dotter.

²⁷ Om tyska namn, se Hans Bahlow, *Deutsches Namenslexikon, Familien- und Vornamen nach Ursprung und Sinn erklärt*, Hamburg 1976.

²⁸ Söderberg, a.a., s. 15, 114.

från Lübeck och Hamburg i öster till Amsterdam, Leiden, Haag och London i väster och Greifenberg i söder. De gick exempelvis på Berend Bruns i Lübeck, som hade den största fordran på Knigge på nära 3 000 Rdr Banco, motsvarande 27 855 dlr kmt. Namnet Sivers förekommer också i handelshuset Jurgen Schneyders Wittwe & Sievers i Hamburg, vars fordringar vid den tiden låg på dryga 2 500 dlr kmt.²⁹ Samma handelshus hade emellertid ostindiska sidenva-
ror liggande i kommission hos sig för Knigges räkning och hans fordran för varorna uppgick till drygt 2 300 dlr kmt. Handelshuset Neufville & Schuman i London hade en fordran för ”försålt comiss:goods” på nära 400 dlr kmt, förmod-
ligen också ostindiska varor.³⁰

Till Nederländerna hade Knigge de näst största skulderna. I Leyden satt firman Arnold Clignett Arntz Erven med sina krediter på dryga 3 000 floriner, i Amsterdam huset Anthony & Johannes Grill med sina dryga 1 000 floriner. Jan Herman Boose i Haag hade utestående medel på över 5 000 floriner hos Knigge. De tre handelshusen i Nederländerna hade alltså sammanlagt fordringar på Knigge motsvarande 18 830 dlr kmt. Huset Grill var för övrigt ett av de europeiska affärshus, som lämnade krediter till Ostindiska kompaniets första oktroj.³¹ För de återstående utlandsfordringarna på Knigge, motsvarande drygt 2 500 dlr kmt, stod Christian Rock i Greifenberg, väl den sydtyska staden vid Ammersee, cirka fyra mil sydost om Augsburg.³²

Andra kontakter bland de tjugotvå kända kreditorerna i Knigges handelssfär löpte till Gustaf Kierrman, en av Ostindiska kompaniets direktörer sedermera, och borgmästare i Stockholm.³³ Till övriga kreditorer hörde sonen från hust-
runs första äktenskap, Jacob Baltzar Knigge och de följande; stavningen är bouppteckningens.³⁴ För de största krediterna svarade nio kreditorer. Bland dem fanns Jeronymus Kysel (Küsel), som hörde till den kända tyska grosshand-
delsfamiljen i Stockholm, liksom de tyska grosshandlar- och bryggarefamiljerna Sifwert & Habicht med sina förgreningar till bryggarfamiljerna Lampa och Westman. Bland kreditorerna fanns också Elias Brandell, den förre kom-
panjonen, som vi snart kommer att lära känna närmare. Firman Öhman & Wiesendorf hör också in i bilden, med handelsmannen Matthias Wiesendorff och mågen Johan In de Betou, medan Öhman troligen delvis hade sina familje-

²⁹ Om Hamburg, se Karin Newman, ”Hamburg in the European Economy 1660–1750, *The Journal of Economic History*, Vol. III, Spring 1985. För denna hänvisning tackar jag doc. Bertil Andersson, Göteborg.

³⁰ Alexander Dietz, *Frankfurter Handelsgeschichte*, 3, Frankfurt am Main 1921, s. 265 ff, 243; Bastian Neufville från Antwerpen g. 1577 med Anna Coch från Mons. Deras sonsöner Johan, Abraham, Peter och David gifter in sig i andra ledande handelsfamiljer med kopplingar bl. a. till Amsterdam och Breslau. Om Jean de Neufville även Jan De Vries, *The Economy of Europe in Age of Crisis 1600-1750*, London, New York, Melbourne 1976, s. 215.

³¹ Kjellberg, a.a., s. 64.

³² Ett Greifenberg i östtyska områden har inte kunnat bindas vid fordringsägarens namn.

³³ Genom sin ena styvdotters äktenskap var Kierrman ”svärfar” till Anders Plomgren. Denne är välkänd från Ostindiskas andra oktroj, liksom brodern Thomas Plomgren. Alla tre hörde till hattpartiet. Kierrmans egna döttrar i första gifftet med Margareta Björkman, född Giöding, var gifta Insenstjerna och Duwall. Kierrman gifte om sig 1753 med Juliana Brandell, änka efter Ephraim Lotsack. Barnen i hennes första och andra äktenskap adlades 1770 Kjerrmansköld.

³⁴ Om Baltzar Knigge i Stockholm och spökslottet vid Drottninggatan se ovan anf. artiklar av Tord O:son Norberg, *SSEÅ* 1927, 1928, resp. Stig Roth, ”Spökslottets praktplafond”, *SSEÅ* 1927. Stavning inom parentes enligt *SBL*. Om dessa familjer se främst resp. släktartiklar i *SBL*, 17, 19, 21 samt L. M. V. Örnberg, *Svensk släktkalender och Svenska ättartal*, Stockholm & Vadstena 1884–1908, 4 s. 81–93, 6, s. 224, 9, s. 451, 10, s. 61, 332. En halvbror till Jeronymus Küsel var den förmögne Carl Gottfried Küsel, som tillsammans med Claes Grill hörde till delägarna i Ostindiska kompaniets tredje oktroj.

rötter i Nya Kopparberg. Madame Hedberg var en annan av de nio kreditorerna. Liksom Isac Westberg med familjerötter i Norrköping, Hindrich Noryn och fru Ziervogel, väl ur apotekarfamiljen, som också fanns bland debitorerna. För de något lägre krediterna svarade följande sex: den kände möbelhandlaren Carl Hindrich Grefsmühle (Grevesmühl), som för övrigt också hörde till dem som invandrat från Tyskland. Andra var Johan Georg Yhlen, väl den kände vinhandlaren, och lärftskrämaren Lönberg, Hindrich Herbst, Johan Christopher Föhrman och Olof Wallman. Vi kan konstatera att de främmande namnen, liksom männen var i majoritet. Då främst de tyska.

På de etthundrättestioåtta debitorerna fanns både säkra fordringar på 65 441 dlr kmt och osäkra på 7 681 dlr kmt. De osäkra utgjorde 10,5% av samtliga utestående fordringar. En siffra som ger en viss uppfattning om graden av handelshuset Knigges risktagande den aktuella tiden. Som vi längre fram kan sätta i relation till Brandells. Fördelningen på yrken och titlar bland debitorer och kreditorer visar en klar övervikt av personer med hög social samhällsställning. I antalsordning märks bland annat fjorton baroner, åtta grevar, tre riksråd, en kunglig räntmästare, en lantmarskalk, en landshövding, en härads-hövding, en brukspatron och en "directeur". Då titelangivelser saknas rör det sig oftast om kända handelshus. De utländska namnen överväger.

Av debitorerna var nitton kvinnor (14%), därav tre titulerade grevinnor (Barck, De la Gardie och Piper), en presidentska Scheffer, en fröken Mörner och fyra mademoiseller, fyra fruar och sex madamer. Bland Knigges säkra kunder befann sig exempelvis "Hans Kongl. Mayestedt", grevinnorna De la Gardie och Piper, riksrådet von Rosen,³⁵ överste Kaulbars, baron Herman Fleming och grevarna Spens. Liksom "commercierådet" Törner, fröknarna Ulfsparre och Mörner, fruarna Lundberg och Berckner. Handelsherrar som den ovannämnde Anders Plomgren, Frans Jennings, Claes Grill och brukspatronen Kock hörde dit, men också kornetten Berck och fiskalen Schvardz. Greve Adam Horn med sina reverser inte att förglömma på hela 29 743 dlr kmt.³⁶

Till fordringarna kom de oinlösta panterna på sammanlagt 1 489 dlr kmt — samlade i en fyrasidig förteckning. Av de där rubricerade åttiotvå pantsättningarna hade fjorton skett utan att ägarens namn uppgetts till eftervärlden. Kvinnorna svarade för hela sextioen av de rubricerade panttillfällena. Och det verkar därigenom som om det huvudsakligen föll på kvinnornas lott att göra sig ärende till pantbanken, med eller utan männens goda minne. Här överväger inte heller längre de utländska namnen. Panterna utgjordes till största delen av guldringar och silverskedar, men även silverbägare, silverdosor, snusdosor, silverpenningar och "tumblare" förekom. Uppenbarligen hade handelshuset också tjänat som ett slags pantbank. Men det är knappast förvånande, att helt andra namn möter i förteckningen över pantsättare, än i de tidigare förteckningarna över debitorer och kreditorer. Med undantag dock av två familjenamn, Billing och Lundberg.

³⁵ Fil. dr Hans Gilllingstam, som excerperat alla riksråd från 1280-talet till 1789, har inte funnit något riksråd med namnet "Roos", varför det här måste handla om Karl XII:s följeslagare på hemfärden från Turkiet Gustaf Fredrik v. Rosen, som var riksråd 1739–1765.

³⁶ Sammetsvävaren Jurgen Valentin Hobolts utställda revers låg hos Schneiders & Sievers i Hamburg och betraktades som osäker. Liksom fordringarna på Lorens Billing, löjtnanten Wrangel och bryggaren Åkerblom. Bland de osäkra debitorerna fanns också Knigges svåger, hovmästaren Jacob Coopman.

Sammantaget visar alltså förteckningarna över kreditorer och debitorer ett vidsträckt kontaktnät. Det internationella inslaget riktar sig mot ledande bank- och handelshus i flera av dåtidens viktiga handelsstäder på kontinenten. Därtill låter sig en bild tecknas av ett socialt flätverk, där flera sambandstrådar går i riktning mot Ostindiska kompaniet, internationellt som nationellt. Dessutom innefattar det nationella inslaget framför allt en kundkrets som till största delen utgjordes av det övre skiktet i 1700-talssamhället. Vi har uppenbarligen blickat in i ett av de ledande handelshusen i 1740-talets Sverige.

Vad var det då för varor som handelshuset hade i sitt sortiment, som uppenbarligen föll kundkretsen i det övre samhällsskiktet i smaken. Genom en förteckning över värde, mängd och differentiering av varulagret, har vi möjligheter att få en inblick i vad som ingick i värderingen på 82 982 dlr kmt.³⁷ Det är värt att lägga märke till variationen i sortimentet. Hos Knigge fanns uppenbarligen tyger som behövdes till en ståndsmässig klädedräkt, i olika färger, både för dagens och nattens behov, varor som kan förklara hans kundkrets. Där fanns internationella varubeteckningar som holländsk och fransk och varor med exempelvis franska namn blandade med svenska. Där möter vaxduk och vaxdukstapeter i olika färger liksom andra tapeter och möbelytyger, men också knappar och bijouterier, mössor, castorhandskar och castorstövletter. Som vi ser rörde det sig alltså framför allt om olika slags textilier och lyxvaror. Där fanns de fina tygerna, sidensatin och sammet, de tunna och de tjockare, där saknades inte heller bomullsstrumporna och bomullsvantarna. Det är ett 1740-talets varulager mot slutet av sommaren. Beteckningarna på åtskilliga lyxvaror leder även direkt ut mot kontinenten med dess inköpsmöjligheter, bland annat till en del av de ovannämnda kreditorerna i 1741 års förteckning med säte i Lübeck, Hamburg och Leiden, Amsterdam, Haag och Greifenberg. De hade förmodligen i sin tur importerat varor från sydligare nejder som exempelvis Italien och Frankrike eller från Fjärran östern. Samtidigt får vi inte glömma handelshusets egna förbindelser till Ostindiska kompaniet med dess möjligheter att föra in lyxvaror i landet. När det gäller inköpsmöjligheterna av kläde, går det inte att bortse från att Knigges hustru Anna var född Coopman med relationer till de Coopmanska klädesfabrikerna i Göteborg – vilka också hörde till exportörerna av kläde till Västindien och Kina.³⁸ Lika litet kan vi undgå att uppmärksamma dottern Sophia Magdalenas äktenskap med brukspatronen Samuel Schütz. Också namnet Schutz/Schütz leder till Göteborgs tidiga fabriker. Därtill kan läggas att Knigges f. d. kompanjon Elias Brandell hade gift sig Schutz i Göteborg 1741 och fått konvojkommissarien i Ostindiska kompaniet till svärfar. Och kompanjonens bror, handelsmannen Gottfrid Brandell var för övrigt gift med Anna Dorothea Sahlgren.³⁹ Och kompanjonens kusin Juliana Brandell äktade något senare en av de direktörer i Ostindiska, som hörde till Knigges kreditorer och som sålde commissionsgoods åt honom, nämligen Gustaf Kierrman, medlem av hattpartiet och handelsborgmästare.⁴⁰ Handelsmannen

³⁷ SSA, bouppteckningar, 1741/2: 1119.

³⁸ Om handels- och fabriksidkarna Coopmans betydelse för Göteborgs tidiga industri, se Carl Bodman, *Göteborgs äldre industrier*, Göteborg 1923.

³⁹ SBL, 5, s. 756 ff, G. Brandel; L. M. V. Örnberg, *Svenska ättartal för år 1893*, Stockholm 1893, s. 81 – 93.

⁴⁰ Denne avsattes dock från sin borgmästarpost 1766 och avled samma år på Marstrands fästning, dit han för övrigt eskorterades av Schvardz' ovannämnda släkting, Robert (Davidsson) Pemer.

Justus Johan Knigge hade ett socialt flätverk som inte bara löpte till det kungliga hovet. Det sträckte sig som vi sett ovan långt vidare. Det inbegrep i hög grad personer med liknande familjebakgrund som hans egen, den tyske invandrarens och handelsmannens. Dit hörde som vi vet också Wilhelm Mauritz Schvardz med sin invandrarbakgrund. Men hur var det med Elias Brandells bakgrund?

Brandells far, körsnären och åldermannen i Stockholm Hans Brandel, hade tillsammans med sin bror och yrkesbroder Christoffer invandrat till Sverige från Schlesien under slutet av 1600-talet.⁴¹ Breslau figurerar som en möjlig ursprungsort för familjen. I faderns båda äktenskap föddes sammanlagt femton barn, varav sex i det första. Av dem nådde bara döttrarna Margareta och Anna Rosina giftasvuxen ålder. Deras respektive makar var körsnärsåldermannen Isac Meusenholz och handelsmannen Frans Smidt, båda bosatta i Stockholm. Från det andra giftet med Maria Balck stammade Elias som var född 1707 och nära nog jämnårig med Schvardz. Bland hans syskon kan nämnas Anna Maria Brandel född 1701. Hon var gift med handelsmannen och klockaren i Tyska församlingen i Stockholm, Jacob Philip Möller, vars son blev sväger till Abraham Alnoor, superkargör vid Ostindiska kompaniet och sidenfabrikör i Stockholm. Johan Antoni Brandel var körsnär i Stockholm och gift med Anna Öhman, men hade 1723 vistats i Breslau. Carl Christian Brandel född 1705 var gift och 1750 bosatt i London som handlande. Därefter kom Elias, som blev stamfader för släktens huvudgren, samt Gottfrid, född 1710, stamfader för den afrikanska grenen. Därefter Daniel verksam 1733 som kontorist i Holland, samt ytterligare två barn. Redan här tecknar sig följaktligen bilden av ett internationellt engagemang i den Brandellska familjen. En bild som vi kan belysa ytterligare genom bouppteckningen efter Elias Brandell, död den 13 december 1754.

Vilka var då Brandells arvtagare och hur tedde sig den ekonomiska situationen vid Brandells frånfälle? Änkan Anna Maria Schütz (Schutz) ställdes ensam med de sju barnen mellan 3/4 och 13 år gamla. Bland dem den sedermera brukspatronen Elias Brandell, assessoren Hans Brandell, Samuel och Friedrich Brandell.⁴² Bouppteckningen förrättades den 21 september 1755 av justitiekollegiets och förmyndarekammarens deputerade, dvs. justitieborgmästaren Petter Aulaeville, rådmannen Pehr Falck, assistenten Lars Eek och notarien Petter Moman. Vi lägger märke till att Aulaeville och Eek också hörde till de deputerade, då det var dags för Knigges bouppteckning.

Boets tillgångar exklusive ovissa fordringar på 47 605 dlr kmt uppgick till den mycket höga summan av 1 933 304 dlr kmt. När kreditorerna samt Brandells trettiofem utgivna reverser i varierande belopp mellan 3 000 och 66 000 dlr kmt betalats, utgjorde delningssumman eller behållningen 688 021 dlr kmt. En enorm summa på den tiden. Fem gånger så mycket som Knigges behållning på sin tid, fjorton år tidigare. Men Knigges behållning hade uppgått till 63% av tillgångarna, Brandells endast till 36% av tillgångarna. De osäkra fordringarna i båda fallen borträknade. De osäkra utestående fordringarna låg hos Brandell på 10,2% av de totala utestående fordringarna på 468 003 dlr kmt. Jämfört med

⁴¹ Örnberg, a.a., s. 81–93.

⁴² SSA, bouppteckningar, 1755/1/2:1062; 1804-II-600.

Knigges 10,5% alltså bara aningen lägre. Något som delvis talar sitt språk om handelshusens sätt att förhålla sig till affärskrediter. Måhända också en funktion av förändrade synsätt med de fjorton år som gått mellan de båda bouppteckningarna. En viss uppfattning om boets storlek bibringar även en jämförelse med undersökningsresultat från Göteborg över stadens handlande borgerskap.⁴³ Beloppen är räknade i dlr smt, på 1 dlr smt gick 3 dlr kmt. Av de fem största behållningarna efter handelsmännen där under perioden 1751–1775 hade Brandells svåger Jacob Schutz den högsta behållningen på 621 324 dlr smt år 1772, men också de största tillgångarna på 857 807 dlr smt. Hans behållning låg på 72% av tillgångarna. Värderingen av svågerns tillgångar och behållning och det procentuella utfallet överträffade följaktligen värderingen av Brandells. En skillnad som troligen kan anses motsvara verkligheten. Men i sig delvis skulle kunna förklaras av de olika orternas värderingsmän. Kanske var de strängare i huvudstaden än i landsorten. Och så hade sjunton år förflutit mellan de båda bouppteckningarna. Den enkla jämförelsen ger vid handen, att Brandell såväl reellt som procentuellt sett, hade varit väsentligt högre skuldsatt än både en del av de göteborgska handelsmännen och en del av dem i Stockholm. Kvar står ändå det faktum, att Brandells tillgångar och behållning liksom deras visar en ekonomiskt mycket stark samhällsposition, därtill med omfattande värden i fast egendom liksom ett vidsträckt kontaktnät.

Vilken var då Brandells fasta egendom och hur högt värderades den? Vilka förbindelser kan rekonstrueras genom bouppteckningens förteckningar och varulager? Till Brandells ägodelar hörde den fasta egendomen med stenhuset och sockerbruket på Blasieholmen med dess inventarier (300 000 dlr kmt) och den s.k. Richters gård på Blasieholmen (15 000 dlr). Samt en packbod i "Öfwerskiäregränden" i staden (3 000 dlr) och torpet Sveden på landet (6 000 dlr), som för övrigt låg under "Ulriksdahls Kongsgård".⁴⁴ Att Brandell var innehavare av ett sockerbruk är särskilt intressant med tanke på hustruns namne och moder Anna Maria Schutz och hennes agerande i Göteborg. Hon var änka efter konvojkommissarien Samuel Schutz, en namne och därtill fader till Knigges måg, brukspatronen Samuel Schütz. Redan 1740 sökte hon sockerbruksprivilegier i Göteborg som konkurrent till det Sahlgrenska sockerbrukets ägare (konvojkommissarien Jacob Sahlgrens änka Brita och Niclas Sahlgren, senare direktör i Ostindiska kompaniet).⁴⁵ Ärendet diskuterades på riksdagen 1740/41, men resulterade då i ett avslag. Niclas Sahlgren hade under tiden gjort ett skickligt motdrag och lyckats utverka privilegium redan i oktober 1740 på ytterligare ett sockerbruk i Göteborg för sig med sin svägerska som delägare. Om än det inte blev någon framgång för Anna Maria Schütz i Göteborg, kom ändå ett viktigt sockerbruk att finnas i familjens ägo – i Stockholm. Hon hade enligt Brandells bouppteckning senare i livstiden skänkt mågen och dottern en summa pengar: 150 000 dlr kmt mot en betalning av årlig ränta till henne på 5 400 dlr kmt. Beloppet i fråga som skänktes den 24 april 1751, var intressant nog lika stort som halva värdet av sockerbruket på Blasieholmen den 12 september 1755.

⁴³ Andersson, a.a., s. 144–146.

⁴⁴ Om Blasieholmen, se F. U. Wrangel, *Blasieholmen och dess inbyggare*, 2:a uppl., Stockholm 1914. Ragnar Josephson, *Borgarhus i gamla Stockholm*, 1, Stockholm 1916; Gösta Hahr, *Hinrik Hahr*, Stockholm 1966; Gustav Sjöberg, *Sockerbruket på söder*, Stockholm.

⁴⁵ Bodman, a.a., s. 249 ff.

En annan intressant fabrik hörde också till Brandell. En parkumsfabrik på Kungsholmen med ”Rockar och all inrättning” för 80 000 dlr kmt, belägen på Hantverkaregatan, ett stenkast från Waldemar Anthon Kirsteins manufakturfabrik.⁴⁶ I varulagret fanns framför allt olika typer av sockervaror, t. ex. sirap, raffinerat socker och mascovade, som var råsocker, vilket på 1730-talets början importerades direkt från Västindien, senare från England, Frankrike och Holland.⁴⁷ I boden höll man också socker.⁴⁸ Därtill kom parkums- och fabriksvaror, fin parkum i olika bredder, ordinarie bredder och i stuvar, bomullstyg, kypert och kattun, liksom 245 dussin och 4 st. linband, 558 par ”M(an)s & Q(vin)s bomullsstrumpor, 2 200 Mysor & 115 Par Hanskar”. Men där fanns också bomullsgarn och lingarn och på stolarna under spolning lin- och ullgarn, vid bandtillverkningen lingarn.⁴⁹ Bomullen var importerad, linet förmodligen inhemskt. De var viktiga råvaror för tillverkningen av parkum och fustian. Parkum- eller barchenttillverkningen hade på 1500-talet och framåt ett av sina främsta tillverkningsområden i de sydtyska städerna Augsburg, Ulm, Biberach och Weissenhorn, där man framställde barchent av importerad bomull och inhemskt lin genom en speciell råvarublandning och vävteknik. Nya centra för barchenttillverkning uppstod genom augsburgsk export av tekniken bland annat till Sachsen och Österrike.⁵⁰ Det är mot den bakgrunden intressant att notera en parkumsfabrik i Stockholm på 1750-talet och handelshusets utländska kreditorer och debitorer.⁵¹ I Göteborg skulle för övrigt den första parkumsfabriken komma senare med år 1756 och Abraham Hülphers. Som föregångaren till 1800-talets stora bomullsväverier och -spinnerier.⁵² Till Brandells lotter och aktieposter i olika ”Publica Inrättningar” hörde aktierna i Ostindiska kompaniet till ett värde av 37 980 dlr kmt, dvs. knappt hälften av parkumsfabrikens värde, eller motsvarande 2% av hans tillgångar på 1 933 304 dlr. Det rörde sig uppenbarligen om den andra oktroyen (1746–66), där bland andra släktingen borgmästaren Gustaf Kierrman i Stockholm, Abraham Grill i Göteborg samt Niclas och Jacob Sahlgren ingick i direktionen.⁵³ Till tredje oktroyens

⁴⁶ W. A. Kirstein var titulärt kammarrevisionsråd och föreståndare för Serafimerlasarettet, se släktart. ”Kirstein”, *SBL*, 21, Stockholm 1975–77, s. 161.

⁴⁷ ”82 485 lb Mellan sirap, 15 600 lb brun dito, 41 779 lb fint Säcker, 23 308 lb Refinad dito, 10 560 lb Mellis, 31 152 lb Lumpen, 61 950 lb Baster, 309 fath Mascovade”. Dessutom fanns ”332 fath Terres, 96 Ris Witt Papper, 132 Ris blått dito och 1 000 tunnor S. . . kohl”.

⁴⁸ ”34 502 lb fint, 1 060 lb Refinad, 9 749 lb Melis, 1 571 lb Witt Candi och 1 856 lb brunt dito”.

⁴⁹ ”2 348 3/4 lb lingarn och 2 239 lb bom Ullsgarn” båda av diverse sorter och pris till ett värde av 14 738 dlr kmt. Uppgifter som ger oss en viss uppfattning om dåtidens blandning vid parkumstillverkningen. Vid bandtillverkningen 1 055 lb lingarn för 4 195 dlr kmt. Till detta kom 7 ”Oxhufden rött wyn a 450 dlr” styck, 10 dito witt a 200 dlr kmt, samt ”Fastagier dertill pr 200 dlr”.

⁵⁰ Många olika sorters barchent tillverkades i olika tjocklek och blandningar, en del känt under beteckningen fustian. Se Claus-Peter Clasen, *Die Augsburger Weber. Leistungen und Krisen des Textilgewerbes um 1600*, Augsburg 1981.

⁵¹ Om Augsburgs handel, se Dalhede, *Invandrare*, kap. 1, och dens, ”Augsburg. En fri stad, riksstad och handelsstad i söder”, *Pemer-Nytt. Årsskrift för Släktföreningen Pemer* 1991, Göteborg 1992, s. 35–56.

⁵² Bodman, a.a., s. 42.

⁵³ Kjellberg, a.a., Tore Frängsmyr, *Ostindiska kompaniet, Människorna, äventyret och den ekonomiska drömmen*, Belgien 1976. C. Koninckx, *The first and second Charters of the Swedish East India Company (1731–1766)*, Brugge; J. F. Nyström, *De svenska ostindiska kompanierna*, Göteborg 1882. E. Olán, *Ostindiska kompaniets saga*, Göteborg 1920. Andersson, a.a., s. 103–126. Om tredje oktroyen och dess respektive intressenter och delägare, se även Martin Åberg, *Svensk handelskapitalism; ett dynamiskt element i frihetstidens samhälle? En fallstudie av delägarna i Ostindiska kompaniets 3:e oktroy 1766–1786*, lic.upps., Göteborg 1988; dens., ”The Swedish East India Company 1731–66”, *Scandinavian Journal of History* 1990, s. 97 ff.

aktieägare (1766–86) skulle såväl Brandells som Knigges familjer höra med 6 000 dlr smt respektive 69 000 dlr smt. I den ingick i övrigt förutom Knigges, en rad av Brandells handelskontakter som Tottie och Arfwedson, Finlay, Grill och Yhlen. Den ovannämnde svågern Jacob Schutz var sedan 1752 en i direktionen.⁵⁴ Brandells tillgångar innefattade även ett antal skeppsparter i namngivna skepp.⁵⁵ Av skeppsparternas värdering att döma rörde det sig huvudsakligen om fartyg med långväga resrutter. Till detta kan läggas Brandells modesta engagemang med två lotter i ”Swenska SiöAssurance Companiet”, en halv lott i ”Trollhette Slusswärik” och en lott i ”Swenska Sill Fiskeri Companiet”, sammanlagt värda 3 700 dlr kmt. Däremot betingade de fyrtioåtta lotterna i ”Gennerahl-Tullarrende Societeten” ett värde av 7 200 dlr. Också i ”Rikens Ständers Contoier” var Brandell delaktig. Genom undersökningen av Brandells ekonomiska ställning har också bilden av det än rikare handelshuset successivt växt fram. Till den bilden hör de många handelskontakterna. Men vilka var då dessa enligt bouppteckningens förteckning över kreditorer och debitorer?

Brandells utbetalande skuld i bland annat reverser uppgick till 1 204 516 dlr kmt, med diverse acceptor till Bethman & Jinbert i Bordeaux tillsammans på 144 803 dlr kmt.⁵⁶ Mathias Laffrensens fordran, Ph. H. Stenglin & Sohns i Hamburg samt Anth. & Johs. Grills i Amsterdam utgjorde tillsammans ungefär lika mycket som hela parkumsfabriken värderades till, inklusive alla inventarier. Mathias Laffrensen var förmodligen identisk med en av stadsmäklarna i Stockholm. Han var svärfar till vinhandlaren Johan Georg Yhlen och klädesfabrikören, direktören och riksdagsmannen Hans Reinhold Apiarie. Hans fordran låg på 43 175 dlr kmt. Philipp Stenglin & Sohn i Hamburg, med sin fordran på hela 30 221 dlr kmt, hörde till de stora handels- och bankhusen. Grills i Amsterdam, som hade ett krav på 8 881 dlr kmt, var guldsmeder och bankirer. Båda handelshusen hade sina familjerötter i 1500-talets sydtyska områden. Stenglins handelshus i Augsburg var känt för sin textilhandel, bland annat med barchent eller parkum och lyxvaror som siden och sammet från Genua och Venedig, liksom kryddor, saffran och socker. Redan på 1570-talet hade de en egen sockermakare anställd. Grills i Augsburg hörde till vinhandlarna, men också till guldsmederna. I Augsburg hade de funnits i varje fall från mitten av 1500-talet. Medlemmar av de båda familjerna hade på sin tid flyttat över sin

⁵⁴ Om denne och andra av de nyss nämnda, se även Sigrid Leijonhufvud, *Carl Gustaf Tessin och hans Åkerökrets*, Stockholm 1933; om Tottie & Arfwedson, se även Holger Rosman & Arne Munthe, *Släkten Arfwedson*, Stockholm 1945.

⁵⁵ En fjärdedel i skeppet Neptunus (16 000 dlr kmt), en åttondel var i skeppen Liebertas (tilswidare 10 000 dlr kmt) och Swerje (10 000 dlr kmt). En elftedel i skeppet Patientia värderades till 4 500 dlr kmt medan en lika stor andel i skeppet Sweriges Lycka togs upp i 3 000 dlr kmt i väntan på att skeppet skulle komma hem och kunna säljas. Var och när skeppen byggts framgår dock inte av bouppteckningen. Det fanns åtminstone fyra skeppsvarf i Stockholm att välja på, Grills Terra Nova, Stora varfvet, J. Clasons varf och Lotsacks varf, dvs. Djurgårdsvarvet, en tid även kallat Kierrmans varf. Att Brandell var besläktad med de sistnämnda ägarna genom sin kusin skulle eventuellt kunna tala för att detta byggd åtminstone något av skeppen. Det var med Djurgårdsvarvet som det började sjuda av liv i Djurgårdsstaden, enligt Claes Lundin & August Strindberg, *Gamla Stockholm*, Stockholm 1882, s. 53; År 1739 stod det första fartyget färdigt. Hennes namn var Sweriges Lycka. År 1755 väntade man på att hon skulle återvända från sin resa. En elftedel av henne hörde till Brandells. Se vidare G. Zethelius, ”Stockholmsvarven under 1700-talet”, *Sjöhistorisk årsbok* 1955/56.

⁵⁶ Om Bordeaux och andra europeiska städer, se Johan Söderberg, ”Den stagnerande staden. Stockholms tillväxtproblem 1760–1850 i ett jämförande historiskt perspektiv”, *HT* 1985, s. 155–186, och där anförd litteratur.

handel bland annat till Hamburg respektive Amsterdam. Bland Brandells övriga kreditorer fanns Joh. Trendelbourg i Wismar, släktingen Johan Schutz och handelshuset Petterson & Hiesing.

Bland Brandells säkra debitorer fanns handelshuset Knigge, Schvardz och West(er)berg. Men trådarna löpte också där till kontinenten, till Paris och Julin la Vallée, måhända med relationer till den i Sverige så kände fransmannen Jean de la Vallée, som tillsammans med Nicodemus Tessin d.ä. vid 1600-talets mitt bl. a. hade ritat riksrådet Schering Rosenhanes palats i Stockholm. Till Elbing och Christofer Gröening sträckte sig de Brandellska handelskontakterna. Till Königsberg och Laurentz Chrichton. Till Lissabon och "Arfwidson Gebrüder". Även om den firman tycktes inblandad i en bankrutt, så att bara hälften av skulden kunde erhållas – enligt en räkning från herr Tottie. Intressant att notera är också Brandells "Porcelain pr Dlr 1352.16 under commission Bernberg & Van Spreckelsen i Livorno", dvs. att kontakterna gick även på Italien. Till andra handelspartner hörde handelshuset Salin & Brodin, liksom de ovan nämnda Sievers & Habicht, om än deras skuldbelopp inte var särskilt höga 1755. Den kände brukspatronen Adolph (Adolphsson) Christiernin av Bockhammarsgrenen hörde också till kundkretsen. En av hans kusiner var för övrigt muster till Wilhelm Mauritz Schvardz. Brandells utestående säkra fordringar varierade i storlek och låg väsentligt mycket högre än Knigges. Bland de sju över 10000 dlr kmt, låg de högsta fordringarna på Samuel Helin, en om 23982 dlr kmt och en om 276 dlr kmt. Därefter kom kraven på Jochim Sothoff/Suthoff (21350 dlr kmt), Robert Finlay (19313 dlr kmt), "Hillpherts & Sohn", väl den ovan nämnde Abraham Hülphers (16391 dlr kmt), Bengt Wetterblad (14680 dlr kmt), Hindrich Öhman (12594 dlr kmt) och Fridrich Lettström (11852 dlr kmt). Femton av fordringarna låg mellan 5000 dlr kmt och 10000 dlr kmt. Där bland fanns de högsta på 9541 dlr kmt på Elisabeth Forsten, Hindrich Højjer 8412 dlr kmt, Nils Pieyer på 8761 dlr kmt samt dryga 8000 dlr kmt på Henning Gyllenborg. Den lägsta skulden hade Valentin Friedrich Hoffler på 9 dlr kmt.

De tvåhundra sextioen debiterade posterna svarar i realiteten mot tvåhundra sju debitorer. Här märks en viss skillnad mot Knigges när det gäller yrkesangivelser på debitorerna och beloppens storlek. Majoriteten av yrkesangivelserna eller etthundra sju tiotio saknas hos Brandell mot sju hos Knigge. Men det tycks här också företrädesvis gälla handelsmän. Nittiotre hade yrkesangivelser hos Brandell, etthundra tjugoen hos Knigge med panterna undantagna. När väl Brandells fyrtioåtta osäkra debitorer noterats,⁵⁷ finns ytterligare en intressant upplysning. "Diverse Arbetare wid Fabriquen hwilka dehls bortrymt, med döden afgångne i Siukdom och fattigdom beswärade", efterlämnade en skuld på 2059 dlr kmt. Det ger en kort inblick i att arbetsförhållandena vid hans fabrik kanske inte alltid varit de bästa.

Fördelningen av yrken och titlar kan jämföras med Knigges. Hos Brandell fanns kungliga hovet, ett riksråd, en överståthållare och fyra presidenter representerade, men också en grevinna, två baroner, en biskop, ett bergsråd, en överhovintendent och fyra andra personer med hovtitlar. Borgmästaren och de

⁵⁷ Bland dem Johan Schrange med den högsta skulden på 13817 dlr kmt, överhovintendenten Härleman med 72 dlr kmt och commissarien Ehrnfalck med den lägsta på 2 1/2 dlr kmt.

båda majoreorna och assessorerna hörde till kundkretsen, likaväl som mamsel-lerna, skräddaren, konditorn, kryddkrämaren, smeden och ett par drängar. Också här är de övre samhällsskikten väl representerade, om än antalet grevar och baroner är långt mindre än hos Knigge. Enstaka arbetare och hantverkare saknas inte heller. Dock kan vi inte helt säkert bedöma fördelningen på grund av de långt fler icke-yrkesangivna hos Brandell.⁵⁸

Fördelningen av skuldbeloppen på de respektive debitorerna visar, dels att Brandells affärer 1755 hade en större omfattning än Knigges hade haft 1741, dels att Brandells toleransgräns och risktagande för utestående fordringar låg väsentligt högre än hos Knigge både när det gäller antalet debitorer och beloppens storlek. Brandells gäld- och skuldförteckningar uppvisar för övrigt tydliga likheter med Knigges genom internationaliteten i förbindelserna och deras geografiska spridning till dåtidens viktiga handelsstäder i Europa. Där finns likheter också genom de många gemensamma handelskontakterna och familje-namnen med utländsk klang i majoritet.

Även om genomgången ovan av bouppteckningarna efter Knigge och Brandell endast visar ett minimum av dessa handelshus' kontaktnät, utgör den en värdefull inblick i den internationella miljön under 1700-talet, hur starkt den var sammanflätad av handels- och släktskapsförbindelser. Och därigenom har vi också konfronterats med den miljö där Wilhelm Mauritz Schvardz hade vistats under sin utbildningstid, liksom senare. För det var i liknande handelsmiljö han fortsatte som egen företagare. Det var där han byggde upp sitt sociala flätverk, där handelshuset Knigge och Brandell med sina kontakter utgjorde en väsentlig del. Det var också med Brandells som Schvardz umgicks.

Handelsmannen och kontakterna i sorg och glädje

Först 1743, efter 18 års tjänst och ett par år efter Justus Johan Knigges död, var tiden mogen för Wilhelm Mauritz Schvardz att ansöka om egen handel i Stockholm och burskap beviljades. Han hade upptagits i siden- och kramhandels-societeten.⁵⁹ Familjens utkomst kunde tryggas, även om han ingalunda kunnat gardera sig mot sorgens stunder. Redan före sin Norrköpingstid hade Schvardz fått sörja sin mormoder i Arboga. Under slutet av sin utbildningstid i Stockholm fick han uppleva, hur liemannen skördade inte bara hans tidigare arbetsgivare den 27 augusti 1741 utan också två av hans bröder inom loppet av några månader.

Brodern Niclas Mauritz Schvardz, för övrigt en av Knigges debitorer, dog

⁵⁸ En jämförelse mellan antalet säkra debitorer och fördelningen över olika skuldbelopp resulterar också i en intressant bild. Knigge hade 112 säkra fordringar, varav endast en säker fordran, dvs. 1 % över 10 000 dlr kmt: Adam Horns reverser på 29 743 dlr kmt, som däremot låg väsentligt högre än Brandells högsta fordran. Men Brandell hade 223 säkra fordringar, varav sju, dvs. 3 % i den första gruppen (över 10 000 dlr kmt) och femton (7 %) i den andra gruppen (5 000–10 000 dlr kmt), där Knigge inte hade någon. I den tredje gruppen närmast under (från 1 000 dlr kmt och uppåt) hamnade sju av Knigges debitorer (6 %) och sextiosju av Brandells (30 %). I den fjärde gruppen från 500 upp till 1 000 dlr kmt återfanns tretton av Knigges (12 %) och trettiosex av Brandells (16 %). Hela 81 % av Knigges säkra fordringar men bara 44 % av Brandells låg under 500 dlr kmt.

⁵⁹ Dalhede, *Den litterate borgaren*, s. 15.

ogift den 2 september, bara 35 år gammal.⁶⁰ Begravningen efter denne stockholmsbo hölls ”på landet” i Carl Mauritz Schvardz’ församling. Efter ”Jägerisamt Extra-Ordinarie Stads-Fiscalen i Stockholm” hölls sedan en bouppteckning, som daterades den 26 september 1741. En förteckning över debitorer och kreditorer röjer olika personer i släkt- och bekantskapskretsen, där Knigge och Brandell ingick liksom brodern handelsmannen Schvardz i Salviigränd. Bland de tolv debitorerna möter tre kvinnor, som häftade i skuld genom reverser, fru Nordenflycht, den kända författarinnan, med 2000 dlr kmt, fru Elisabeth Westerwyk med 1 100 dlr kmt och Catharina Gramsdorf med 324 dlr kmt. Hennes make var för övrigt skådespelaren Nils Gustaf Stenborg och hennes moster, Christina Hagel var Niclas Mauritz’ svägerska. Bland de manliga debitorerna fanns exempelvis Friedrich Koskul – av den tysk-baltiska släkten – med en revers på 4000 dlr kmt, general Dohna (4000 dlr kmt) och kapten Cederlöf (600 dlr kmt), alla tre betraktade som osäkra. Till de säkra fordringarna hörde däremot de på Daniel Heijke, väl den kände brukspatronen på Gammelbo i Ramsbergs socken i Bergslagen, med fem reverser på sammanlagt 6 512 dlr kmt. Dit hörde den tyskbördige Marcus Pahl (1 700 dlr kmt) och kyrkoherde Tellbom med fyra poster på tillsammans 6 055 dlr km.⁶¹

Bland de sjuutton kreditorerna syntes de största vara justitieborgmästaren Ekebom i Norrköping (5 809 dlr kmt), ryttmästaren Eberhard (3 132 dlr kmt) och modern, madame Euphrosina Ch: Perner (3 000 dlr kmt).⁶² Den slutliga behållningen blev endast 23% av inventariesumman, nominellt som procentuellt betydligt lägre än hos Knigge (63%) och Brandell (36%).

Med borgmästaren Johan Norbergs död i Södertälje 1731 hade Wilhelm Mauritz Schvardz redan förlorat ett kusinbarn, andra släktingar skulle följa.⁶³ Men modern Euphrosina levde länge. Först 1748 stod hon i tur att läggas på bår i Arboga, 78 år gammal. Efter hennes död blev Schvardz ägare till släktens grav i Arboga.⁶⁴ År 1750 var det dags för husgerådsmästaren Petter Eek. År 1757 var det kusinen, kamreren Niclas Perner, som oturligt nog avlidit av benbrott.⁶⁵

⁶⁰ Han hade bott i Västra kvarteret i staden liksom Wilhelm Mauritz, men i No 25. År 1740 hade han en 14-årig gosse vid namn Erik hos sig, som 1741 lystrade till efternamnet Kempe. I samma hus bodde guldarbetaren Gottfrid Dubois. Bouppteckningen förrättades den 26 sept. 1741 av de sedvanliga deputerade från justitiekollegiet och förmyndarekammaren, denna gång rådmannen Anders Göding, assistenten Lars Eek och notarien Johan Glock, som vi känner namnen på från Knigges bouppteckning. Till utgifterna i bouppteckningen hörde hushyrn på 300 dlr kmt, vagnshyrn på 33 dlr kmt och en diversepost på 436 dlr kmt för kostnader i samband med dödsfallet och 894 dlr kmt för omkostnaderna vid begravningen på landet. I kostnaderna ingick förmodligen den begravningsvers, som bevarats på Kungliga Biblioteket i Stockholm, där även personversen efter den andre brodern Carl Mauriz finns, Dalhede, *PHT* 1990.

⁶¹ Där fanns också Hammarbergs assignation på von der Lieth (150 dlr kmt), Hans Friedrich Standaerts tre reverser (590 dlr kmt) och Jonas Norns två (632 dlr kmt). De osäkra utestående fordringarna var följaktligen 31 % av de totala eller tre gånger så stora som de båda handelsmännens.

⁶² Guldsmeden Dubois (722 dlr kmt) i samma hus som Schvardz. Andra kreditorer kan nämnas som Herman Wallrawe (700 dlr kmt), Johan Georg Heijpell (541 dlr kmt), kassör Ingman (512 dlr kmt), fru Brita Bonde (413 dlr kmt) och handelsmannen Elias Brandell (388 dlr kmt). Därtill fanns andra mindre fordringar än Brandells från Jochim Donner, Jürgen Hind: Pahl, madame Knigge och fältskären Norell. Till Anders Fahlborg, guldarbetaren Persone, för ”Contributionen och till Kongl. HofRätten” hade stadsfiscalen också några skulder på mellan 30 och 60 dlr kmt.

⁶³ *ULA*, Södertälje stadsarkiv, bouppteckningar 1731, 16 mars.

⁶⁴ Graven såldes sedan år 1773 genom överdirektören W. J. Neumans försorg till rådmannen Carl Ahlgren, *ULA*, Arboga kyrkoarkiv, gravbok O I a:1. Samma år som Schvardz’ mor avled kusinen Elisabeth Perner-Strömborg i Karlstad – en syster till Anna, som på sin tid vigdes på kontinenten i kungens närvaro.

⁶⁵ Av någon anledning blev begravningen genomförd i Finska församlingen. *SSA*, Finska församlingens kyrkoarkiv, dödbok 1757. Enligt Kronotaxeringslängderna för 1746, s. 47, var den dåvarande bokhållaren Perner bosatt i stadens inre och östra kvarter i nr 114, skattade bl. a. 2 dlr kmt för peruk.

Varken modern och borgmästaren Norberg eller släktingen Eek och hans hustru fick uppleva födelsen och dopet av Wilhelm d.y., sonen i Wilhelm Mauritz Schvardz' äktenskap med Anna Margareta Norman.⁶⁶

Det fick emellertid dopförrättaren och komministern i Storkyrkan eller Nicolai församling, Nicolaus Busk, liksom de anlitade dopvittnena, som visar delar av familjens släkt- och bekantskapskrets.⁶⁷ Brukspatronen Elias Brandell, välbekant sedan Wilhelm Mauritz lärotid, och handelsmannen David Klint hörde till dem. Andra var madame Catharina Westerberg, född Kiellmang, hustru till handelsmannen Natanael Westerberg i Stockholm, med rötter i den kända bruks- och handelsfamiljen i Norrköping. Ett annat dopvittne var mademoiselle Anna Elisabeth Perner (Johansdotter), Wilhelm Mauritz' kusin, sedermera gift Hasselhuhn.⁶⁸ Om hennes broder kamreren, och brodern Johan Wilhelm deltog är inte känt.⁶⁹ Denne hörde till 1730-talets tillfällesdiktare, var god vän till Johan Lundberg, konstnären som avled i Venedig 1737 och som hört till Georg Engelhard Schröders elever.

Till den Schwardziska familje- och bekantskapskrets i Stockholm, som på 1750-talet deltog vid olika dophögtider, hörde bland andra den ovannämnde direktören Hans Reinhold Apiarie, som fanns bland Brandells debitorer. Dit hörde vidare direktören Anders Schenbom och handelsmän som Olof Sahlgren och den ovannämnde Nathanel Westerberg. Bland dem fanns också dennes släkting, ombudsmannen och senare kommerserådet Johan Jacob Westerberg. Som för övrigt var svåger till Schvardz med starka anknytningar till Norrköping. Bland kvinnorna kan nämnas fru Anna Maria Reincke med förankring bland annat i perukmakaresläkten, fru Maria Gralin och mademoiselle N. Thorsén.

Friläggandet av några sorgens och glädjens kontakter i handelsmannen W. M. Schvardz' familjekrets har visat fram ytterligare en väg att tränga in i det sociala flätverket. Däremot ger Schvardz' bouppteckning från februari 1772 få upplysningar därom. När det gäller den gäld som handelsmannen i Salviigränd hade och omkostnaderna för begravningen, betalades dessa direkt med de kontanter som fanns i kassan. Tyvärr får vi inte veta hur stor gälden var eller vilka kreditorer det rörde sig om. Inte heller vilka eventuella debitorer, som hade reglerat sina skulder.

⁶⁶ Anna Margareta Norman var troligen besläktad med handelsmannen i Stockholm Magnus Norman och Euphrosina Petre, rådmannen Johan Petres dotter i Nora, som var Euphrosina Perner-Schvardz' morbror.

⁶⁷ Om denne Busk var besläktad med de ovan omtalade syskonen Busk har jag hittills inte kunnat utröna.

⁶⁸ Anna Elisabeth Perner äktade Isak Hasselhuhn och blev stammom för bl. a. järnkrämarläkterna Hasselhuhn och Medin, samt bryggaren Carl Gustaf Hasselhuhn respektive lärftskrämarfamiljerna Hasselhuhn och Meijer. Sonen Nils Hasselhuhn, född 1752 i Katarina församling, inskrevs i järnkrämarsocieteten i dec. 1768. Han ägde flera fastigheter i Gamla stan, vid Bredgränden och Lilla Trädgårdsgatan. Hans hustru från 1782 var Anna Elisabeth Sasse. Wernstedt, a.a.; Govert Indebetou, "Släkten Hasselhuhn", *PHT* 1928/29, s. 24–38.

⁶⁹ Brodern Johan Wilhelm Perner hörde också till 1730-talets tillfällespoeter med sin hyllning till "En Ung Målares Contrefait Skildrat och Framwist, Då Herr Johan Lundberg, Under sina Studiers ifriga fortsättande i Måleriet Saligen i HERranom afsomnade uti Venedig den 5 Januari Åhr 1737 Af Des trogne Wän och Cammerat JOHAN VILHELM PEMER". Tryck i Stockholm hos Benhjamin Gottlieb Schneider. Under dateringen står December 1736 överstruket; se Dalhede, *PHT* 1990.

Sociala flätverk

Det sociala flätverk som kartlagts med hjälp av handelsmannens sociala bakgrund, hans uppväxt och utbildning, hans uppnådda samhällsposition, visar tydligt hur hans flätverk samtidigt utgör en del i andra handelsmäns sociala flätverk, med allt vad det innebar av nationella och internationella handelskontakter. I det här fallet sträckte de sig långt utanför det egna landets gränser. Som ett stort gemensamt flätverk, där trådar som vävts in virar sig runt om varandra i inträngande mönster av olika karaktär. Som blir till en helhet när de enskilda trådarna inventerats. För handelsmännens del leder de till invecklade släktskapsförbindelser mellan olika handelshus och starka kopplingar till Ostindiska kompaniet. Från att ha varit verksamma i Göteborg har de flyttat över sin handel till det för dem gynnsammare klimatet i Stockholm. Andra släktingar har agerat på samma sätt. Och deras handelscentraler har successivt förskjutits. Det rörde sig om textilier och lyxvaror, det gällde sockerbruken, det handlade om skeppsandelarna, om varven. Det rörde delvis också Ostindiska Kompaniet.

Ett vidgat engagemang ut i 1700-talets Europa har kunnat friläggas inom den handelssfär där Justus Johan Knigge, Elias Brandell och Wilhelm Mauritz Schvardz ingick. Till Tyskland, Holland och England sträckte sig deras kanaler, till Frankrike, Spanien och Italien. De hörde in i Ostindienhandeln, de odlade även sina kulturella intressen. De hade släktskapen gemensam, liksom handelsgemenskapen och hörde in i ett internationellt sammanhang också genom sin gemensamma invandrarbakgrund. De hörde till dåtidens många aktörer som hade delar av sina sociala flätverk gemensamma, samtidigt som de var ägare av ett individuellt.

Att vara eller inte vara. Huvudstadens finska församling under 1800-talets första hälft

Av Kari Tarkiainen

Stockholms finska församling hade tillkommit under reformationstiden för att tillfredsställa huvudstadens finsktalande befolknings religiösa behov. Under 1720-talet hade den fått en egen gudstjänstlokal samtidigt som den skiftade karaktär och blev en kyrka för alla Finlandsfödda oavsett språk. Det lilla bollhuset mittemot kungens slott, där kyrkan var belägen, hade successivt inretts till en värdig samlingsplats för den finska menigheten. I dess kor sammanträdde kyrkorådet, som hade att ta ställning till de praktiska frågorna i församlinglivet.

Församlingen hade ofta fått kämpa för sin existens. Strax före Fredrikshamnshfreden 1809 hade en batalj ägt rum mellan församlingen och Stockholms konsistorium, som menade, att den finska kyrkobyggnaden var misspyrdande och föreslog flyttning för finnarna till Riddarholmskyrkan, vars församling år 1807 hade blivit förenad med Storkyrkoförsamlingen.¹ Tanken behagade inte finska församlingen, som under 1600-talet länge hade fått trängas med svenskarna i den ståtliga representations- och gravkyrkan på Riddarholmen.

Så snart denna strid hade ebbat ut, slog fredsslutet i Fredrikshamn som en blyxt från klar himmel ner i församlingens vardag. Finska kyrkan hade under 1700-talet allt tydligare blivit en kyrka för hela Finland i huvudstaden; sålunda kunde de finska riksdagsmännen när de var samlade i Stockholm delta i församlingens prästval i likhet med andra från Finland, som tillfälligt vistades i Stockholm. Från år 1747 härstammade bestämmelsen, att kyrkorådet och församlingen fick själva – utan hörande av Stockholms konsistorium – välja en lämplig kyrkoherde åt sig. Även kyrkobyggnaden och prästgården betraktades som enskild egendom förvärvad i finska nationens namn; de svenska kyrkliga eller andra myndigheterna hade ingen makt över dessa fastigheter.

När nu hela Finland rycktes ur den svenska statskroppen, tycktes också grunden för församlingens existens vackla. Med bestörtning kunde kyrkorådet konstatera vid sitt sammanträde den 18 november 1809 – två månader efter

¹ RA, Kommitterade över Kungshusbyggnaden 1802–1824. Brev till Kungl. Maj:t (ÄK 431, vol. 1).

Kari Tarkiainen, f. 1938, fil. dr, är arkivråd vid riksarkivet. Bland hans skrifter är *"Vår gamle arffiende Ryssen"*. *Synen på Ryssland i Sverige 1595–1621* (1974), *Porvoon piispa Magnus Jacob Alopæus 1743–1818* (1985) och *Finnarnas historia i Sverige*, 1 (1990). Han är medförfattare till *Mikael Agricola. Suomen uskonpuhdistaja* (1985).

*Gabriel Poppius. Målning av J. G. Sandberg
(Foto: SKM).*

mötet i Fredrikshamn – att fredsslutet hade betytt att ”Finland alldeles skildes från Sverige”. Av denna anledning beslöt församlingsstyrelsen att vända sig till Kungl. Maj:t och fråga, hur man borde ställa sig i det nya läget.

I Finska kyrkans ledning hade till dess stått en erfaren präst, Isaac Lagus, född i Lappajärvi 1768. Efter studier i Åbo och Uppsala hade Lagus verkat som legationspredikant i det fjärran Konstantinopel 1798–1804 och blivit kyrkoherde i Finska församlingen 1807. Hans insatser hade 1809 belönats med teologie doktorsgraden. Tyvärr gick Lagus’ karriär vidare och han utnämndes samma år till kyrkoherde i Katarina församling.² Därför var församlingen hösten 1809 rådvill i dubbel bemärkelse – den hade på samma gång förlorat både sitt ursprungsland och sin herde. Kyrkorådet inflikade därför i sin skrivelse också frågan, hur man borde förfara med prästvalet.

Brevet är det första i en rad ganska märkliga aktstycken, i vilka finländarna försvarade sin ställning i staden. Kyrkorådet ansåg, att någon ändring var påkallad i församlingens status: man kunde ju inte tänka sig att Finska kyrkan i fortsättningen vore ”Ryska undersätters ombud”. Men finländarnas stora antal i huvudstaden betydde, att denna ändring inte fick bli särskilt djupgående. Kyrkorådet skrev om detta:

”De i huvudstaden varande medlemmar af Finska församlingen utgöra, utom dem som äro lika mäktige uti Svenska och Finska språken, omkring Ettusende tvåhundra sådana, som vid Gudstjänsten ej kunna begagna sig af något annat tungomål än

² Gunnar Hellström, *Stockholms stads herdaminne*, Stockholm 1951, s. 270.

det senare, ej att förtiga ett betydligt antal Finnar bland Soldaterna vid de Kongl. Gardes Regementerne och bland gemenskapen på Kongl. Skeppsholmen, hvilka, såsom ej fullkomligt mäktiga i något annat språk än sitt modersmål, i Finska församlingen njuta lika förmåner med dess öfriga medlemmar . . . samt flera hundrade Sjomän af samme nation, som för det närvarande äro i Engelsk tjenst, men vid återkomsten till en icke obetydlig del torde stanna kvar i hufvudstaden . . .”.³

Till slut önskade kyrkorådet, att Finska kyrkan ännu skulle få ”utgöra en uti Moderlandets sköte befintlig föreningspunkt för derifrån olyckligen afskildte Bröder” och föreslog, att Kungl. Maj:t skulle låta en kommitté avgöra, vad man egentligen borde göra.

Denna kommitté tillkom genom kungligt beslut av den 29 mars 1810 och räknade som ledamöter presidenten i Statskontoret C. E. Lagerheim, landshövdingen Nils von Rosenstein, överhovpredikanten Gustaf Murray och fyra av kyrkorådets medlemmar, nämligen justitierådet Gabriel Poppius, kyrkoherden Isaac Lagus, grosshandlaren Anders Lindmark och bokhandlaren magister Isaak Utter.⁴ Hur kommittén arbetade är inte känt, då dess paper inte är bevarade. Slutförslaget från dess sida blev emellertid, att status quo skulle råda i högsta möjliga grad. I storfurstendömet Finland boende finländare skulle inte få påverka förhållandena i Finska kyrkan, fastän de fortfarande var välkomna till dess gudstjänster; de inkomster som eventuellt därigenom skulle bortfalla skulle man försöka kompensera med medlemsavgifter. Regeringen accepterade förslaget och Kungl. Maj:t stadfäste i konselj den 17 januari 1811 Finska kyrkans fortsatta ställning som exterritoriell församling i huvudstaden. Det goda resultatet hade i hög grad berott på Gabriel Poppius’ förnuftiga råd under utredningsarbetet. Finländarna tackade därför honom i kyrkorådets protokoll den 20 februari 1811 för att han hade ”bidragit till sakens lyckliga utgång både för församlingen och kyrkorådet”.⁵ Då kommittén för de finska flyktingarnas understödjande samtidigt skänkte ett kapital på 4000 riksdaler i banko till församlingen – ursprungligen insamlat i England som humanitärt stöd till de krigslidande i förbundslandet Sverige – var glädjen stor hos finländarna. Pengarna användes till att för evinnerlig tid köpa en sjuksäng på Serafimerlasarettet.

Prästvalet efter Lagus ägde rum i församlingen den 6 oktober 1811. Med tydlig majoritet – med 113 av de totalt 253 rösterna – vann pastorsadjunkten Georg Stolpe vid denna förrättning över sina medtävlare.⁶ Stolpe var den förste av församlingens herdar, som var född i Sverige, i Katarina församling i Stockholm år 1778, som son till en boktryckare. Modern tillhörde den östernbottniska släkten Wacklin. Efter studier i Åbo och tjänstgöring i Vasa hade Stolpe kommit till församlingen 1807 som pastorsadjunkt och fallit där i finländarnas smak. Hans fru, Anna Christina Slöör, var finländska, född i Elimä socken.⁷

Att församlingen fick en herde från moderlandet väckte inte allas förtjusning. En av medtävlarna, fältpredikanten Henrik Johan Gummerus, besvarade sig

³ RA, Acta ecclesiastica 48. Finska församlingen.

⁴ Kungl. Maj:ts fullmakt av den 29 mars 1810. RA, Oordnade kommittéhandlingar, vol. 10, nr 203.

⁵ Birger Wedberg, *Minnesteckning över Gabriel Poppius*, Stockholm 1934, s. 376.

⁶ SSA, Finska församlingens arkiv, M 1. Handlingar angående prästval 1782–1902.

⁷ Hellström, a. a., s. 101–102.

hos Kungl. Maj:t med motiveringen, att Stolpe inte var "av Finsk nation", vilket var ett av behörighetsvillkoren. Enligt honom räckte det inte, att man kunde finska. "Ty fastän man kan tala Italienska m. m. är man derföre icke Italienare till nation", försökte Gummerus argumentera. Kungl. Maj:t lämnade detta överklagande utan åtgärd.⁸

Av allt att döma avlöpte Stolpes tid som kyrkoherde utan större friktioner. Han hade som medhjälpare under större delen av sin tjänstperiod komministern Johan Tulindberg från Åbo, som besvärades av trasslig ekonomi men som annars var skötsam.⁹ Allt som församlingen sagt till sitt försvar under åren 1809–1811 stämde väl med verkligheten. Betraktar man flyttarna till Finska kyrkan under perioden 1811–1815 – totalt 857 nyinskrivna individer – får man intrycket, att påfallande många kom från Egentliga Finlands landsbygd och alltså ursprungligen var finskspråkiga. Detta kan ha sammanhängt med att många av nykomlingarna var krigsflyktingar. Den finska prästen och komministern behövdes väl i detta läge.¹⁰

Krisen i församlinglivet – egentligen framkallad genom skilsmässan från Finland men fördröjd med två decennier – kom i samband med Stolpes avgång och utnämning till kyrkoherde i Nyköpings östra församling 1835. Han tillträdde denna tjänst dock först något senare och var med i de diskussioner, som situationen framkallade. De första signalerna till församlingens upplösande tycks ha kommit från dess eget kyrkoråd. Det är omöjligt att säga, om dess ledamöter tog sitt initiativ alldeles själva eller om de följde någon vink uppifrån.

Händelserna kan i varje fall med största skärpa studeras i utförliga sockenstämmoprotokoll, som Johan Tulindberg började föra vid denna tid. Själva institutionen sockenstämmorna infördes just 1835 och betydde, att kyrkliga angelägenheter nu diskuterades inför öppen ridå, i allas närvaro. Orsaken till de våldsamma debatterna under 1836 var, att kyrkorådet föreslog, att någon ny präst efter Stolpe inte skulle inkallas utan att församlingen i stället borde upplösa sig själv.

Församlingens reaktion på detta drastiska förslag kan studeras i detalj. Den första kyrkostämman ägde rum den 17 januari 1836 i närvaro av Stolpe och kyrkorådets samtliga ledamöter. Fem olika protestskrivelser hade kommit mot upplösningsförslaget. Dessa dokument är värda ett ingående studium.

Den första protesten hade undertecknats av 18 församlingsbor av delvis högborgerlig samhällsstatus. Bland undertecknarna fanns en överste (O. J. Hagelstam), två majorer (Greg. von Konow och C. Fahlstedt), en kapten (O. M. von Fieandt), två fältkamrerer (J. G. Felén och N. B. Haverberg), en grosshandlare (J. Bergmansson), en ålderman (Johan Wickström) samt några representanter för hantverksyrken (juvelerare), ett par fanjunkare och två änkor. Undertecknarna förfäktade en liberal och lågkyrklig syn på problemet. De menade, att eftersom "Sverige ännu räknar flera tusende (16 à 20 000) af Finska Nation bland sine innevånare", var det en helig plikt att ha den finska försam-

⁸ Skrivelsen har inkommit den 1 april 1812. RA, Acta ecclesiastica 48.

⁹ Hellström, a. a. s. 115.

¹⁰ Eric De Geer, *Migration mellan Finland och Stockholm*, Stockholm 1984, s. 30.

lingen kvar. Församlingen borde helst omformas till en friförsamling i enlighet med den nya tidens anda:

”Nu är samvetsfriheten en lika, ja vida mer integrerande, väsentlig del af medborgerligheten; Och hvadföre för dess verksamhet kan tänkas fördelaktigare, än en fri församling, der det moraliska bandet hufvudsakligast sammanbinda Lärare och Åhörare, och der hvarje medlem blott så länge qvarblifver, som han finner sådant förenligt med religiösa intresset.”¹¹

Undertecknarna jämförde därefter de territoriella församlingarna med påvekyrkan, där tvång och tro på en enda lösning rådde. De ville att Stockholms finska församling mera skulle likna metodisternas sammanslutningar. Pastorn kunde som metodisternas predikanter ambulera från hem till hem; på det sättet skulle en enda finsk församling räcka för hela Stockholm. Landsmän på besök i Sveriges huvudstad behövde också Finska kyrkan. Dessutom borde man inrätta två stipendier på 100–150 riksdaler banco för sådana teologistuderter vid Uppsala universitet, som grundligt kände till det finska språket:

”Dessa borde ... utan afseende på stift hafva rättighet att även söka annorstädes både Regala och Consistoriella Pastorat i Norrland, Dalarna och Vermeland hvar rest ett stort antal Finnar äro boende.”

Mot denna lösning – som alltså även tog hänsyn till Sveriges totala finnbefolknings kyrkliga behov – kontrasterade protest nummer två, undertecknad av sju ringare församlingsmedlemmar (bl. a. två arrendatorer, två skomakarmästare och en skomakaränka). Deras invändningar var raka och enkla:

”Är Finska församlingens tillvaro fast nödigare, som trafiquen med Finland under Segelbara årstiden är stor, då finnar, som hit ankomma och ej förstå Svenska Språket, äga den stora andeliga njutning att kunna få afhöra en god predikan på eget språk och af Finsk Prest få afnjuta Salighetens medel.”

Den tredje protestskrivelsen hade undertecknats av en enda person, viceauditören Joh. Häggström, som sade sig vara ”norrlänninge och 19-årig församlingsbo”. Han räknade först upp alla de skäl som talade för församlingens upphörande: att Finland hade skilts från Sverige, att församlingsborna hade lärt sig svenska, att församlingens exterritoriella karaktär vållade problem för Stockholms kyrkoförvaltning och att man led av permanent brist på pengar. Men tyngre än dessa sakskaäl vägde det, att Sverige trots Finlands förlust ändå för all framtid inrymde flera socknar och församlingar, som ”ensamt bestå av Finnar, nemligen i Norrland, Dalarne och Vermland, från hvilka orter, äfvensom ifrån själva Finland, inflyttningen till Hufvudstaden oftast ske”. Viceauditören ville därför se Stockholms finska församling i sin rätta inramning, som var finnbygderna i rikets perifera delar, och hävdade att Finska kyrkan i huvudstaden på sätt och vis var som ett centrum för de avlägsna finnbygderna i väster och norr.

Efter att ytterligare två protestskrivelser hade lästs igenom började sockenstämman diskutera problemet. På förslag av förste amanuensen vid Kungliga

¹¹ SSA, Finska församlingens arkiv, K I:1. Sockenstämmans protokoll 1835–1855. Stämman den 17 januari 1836.

Biblioteket Adolf Iwar Arwidsson tillsatte man en deputation på sex ledamöter för att komma med ett grundligt betänkande i frågan. De deputerade fick rätten att invälja en sjunde ledamot till sin ordförande. Gruppen kom att bestå utöver förslagsställaren av Carl Norman, Carl Walheim, C. Meinander, F. W. Lode, J. Bergmansson och J. Salbom.

Medan deputationen arbetade sammanträdde kyrkostämman på nytt den 24 januari 1836 för att lyssna på genomläsning av ytterligare fem långa protestskrivelser. Av intresse bland dessa är en skrivelse från juris studeranden och kontorsskrivaren Pehr Ekbom, som kommit relativt nyligen från Finland och tillhört församlingen bara under ett år. Protesten förmedlar en nykomlings syn på saken. Han trodde på en konspirationsteori: man ville sprida finländarna till de övriga Stockholmskyrkorna för att få bukt med deras oroliga väsen. Och ändå var huvudstadens finska församlings 6 000 medlemmar absolut lojala mot sin överhet, precis som "Finska Nationen i alla Tider (har) bevisat sina Regenter och sitt brödrafolk en orubblig trohet samt deltagit i alla dess lidanden och öden", utbrast han. Det nya förslaget var ingenting annat än "förestafvadt af egennyttan, snålhet och afvundsjuka". Och Ekbom fortsatte:

"Äfven för Språkets skull är det högst olämpligt, att vilja uphäfva ett samfund och dess kyrka, hvilka i tiden tillvunnit sig en gammal häfd; huru många äro de af Finska Nationen, som så förstå det Svenska språket, att de derpå kunna upfatta och begripa en bildad predikan i dess helhet? Låt vara, att de flesta af Församlingens Medlemmar förstå Svenskan, så blifver det dock ett stort antal nog öfrigt, de der icke begripa vidare af hela Språket än de enda orden: Jesus Christus, och resten, som visserligen taga sig braf ut i det hvardagliga umgängesspråket, blir åter lika så klok vid en Svensk predikans slut som de voro innan den börjades".

Utöver Ekboms skrivelse väcker ett annat brev bland de nya protestskrivelserna intresse. Det är författat av en gammal församlingsbo och är gripande i sin lakoniska vädjan:

"Nådig begärelse för Finska Gudstjensten; finne är jag född, på Finska är jag döpt och när Finska Gudstjänsten tages bort, då mister jag min Gudstjänst. Svenska har jag icke lärt, Svenska kan jag icke. Går jag till en svensk kyrka, förstår jag blodt 2ne ord, nemligen då Jesus Christi namn nämnes. Och när Finska Gudstjänsten uphör, så får jag lemna mina Finska Böcker, och efter den dag, då Finska Gudstjänsten är slut, söker jag hvarken kyrka eller Gudstjänst, efter jag ej förstår Svenska.

Stockholm den 16 januari 1836

Jacob Bergelin, Copverdie Sjöman"

Till nästa kyrkostämma den 28 februari 1836 hade de deputerade fått sitt betänkande färdigt. Aktstycket belyser problemet från många synvinklar. Gruppen hade förstått, att församlingens bibehållande var ett allmänt önskemål bland dess medlemmar. Granskningen av Finska kyrkans ekonomi hade gett vid handen, att ett underskott, visserligen litet, under åren hade hunnit uppstå. De deputerade hade inhämtat, att församlingen bestod av inte färre än 6 000 personer, som bodde kringspridda i hela staden. Alla var inte finländare,

*Adolf Iwar Arwidsson. Miniatyrsmålning
(Foto: Museiverket, Helsingfors).*

*Carl David Skogman. Målning av G. U. Troili
(Foto: SKM).*

utan särskilt bland tjänstefolket dominerade svenskarna. Å andra sidan fanns det talrika finländare också i stadens territoriella församlingar. Till följd av den spridda bosättningen kunde man inte spara pengar genom att minska på antalet präster. För att ändå försöka krympa verksamheten och spara föreslog de deputerade, att finsk gudstjänst hädanefter endast skulle hållas varannan söndag.

Under denna kyrkostämma uppträdde också två medlemmar av kyrkorådet, statsrådet Gabriel Poppius och presidenten Carl David Skogman med egna inlägg. De hade tidigare företrätt tanken, att församlingen borde upphöra, och höll även nu fast vid denna åsikt. Under högljudda rop "nej!" och "ja!" från de församlade sade Poppius, att det gällde att lägga ner Finska kyrkan under värdiga former, och att ett tillfälle till detta nu var vid handen, när prästen hade avgått. Med tanke på de enbart finskspråkiga kunde man tänka sig småskalig predikoverksamhet i olika kyrkor i ambulerande former. Motsättningen mellan kyrkorådet och församlingens majoritet tedde sig efter dessa anföranden helt oåterkallelig. Mot anpassningsviljan till de nya förhållandena hos kyrkorådets medlemmar – Gabriel Poppius, Gustaf Fredrik Bohm, Carl G. Bäck, Berndt G. Forsgren, Gustaf Lund, Johan Fredrik Lanzéen och Carl David Skogman – stod församlingens kompakta motstånd mot upplösande. En förmedlande roll spelade amanuensen Adolf Iwar Arwidsson, som än lutade sig åt det ena, än åt det andra hållet.

Nästa kyrkostämman hölls den 13 mars 1836. Under detta möte kulminerade krisen och nådde sin yttersta tillspetsning genom högljudda krav på kyrkorådets omedelbara avgång. Dess ledamöter hade författat en ny partsinlaga, där det stod, att då "förstärkning ifrån Finland af nya medlemmar i Församlingen varit i jemt aftagande och framgent måste än vidare aftaga" och då finländarnas barn allt talrikare sökte sig till de svenska församlingarna, bar Finska kyrkan inom sig fröet till sin förestående upplösning. Just detta var vad som nu måste ske, bortsett från att ett litet kapell kunde inredas för de enbart finskspråkigas behov. Ett antal motpamfletter dikterades därefter i protokollet. Grupperna var även denna gång desamma som i början av året — en något mera högborgerlig, ledd av majoren von Konow, och en folkligare, bestående av utpräglat småfolk. De båda grupperingarna var numerärt lika stora, då den första motskriften samlade 36 namn och 11 icke-närvarandes fullmakter och den andra 33 underskrifter och 5 fullmakter. Den folkligare protesten innehöll tanken, att kyrkorådet — vars makt enligt undertecknarna emanerade från storfurstendömet Finland — borde ge vika och avgå. Ledningen av församlingen borde äntligen övergå till dess medlemmar.

Poppius vädjade i sitt tal i känslolösa vändningar till menigheten. Han sade sig under sin 35-åriga vistelse i Sverige alltid ha försökt hålla det finska namnet i ära. Därefter talade Arwidsson och försökte medla mellan medlemmarna i kyrkorådet och de upprörda församlingsborna. Att tvinga de förra till avgång vore att visa de finska misshälligheterna inför öppen ridå. När det blev dags för omröstning, ropade samtliga närvarande med hög röst *ja* på frågan, om församlingen skulle bibehållas. Frågan, om någon ville dess upphörande, besvarades med "en enhällig djup tystnad". Majoriteten motsatte sig också alla planer på att på ett eller annat sätt krympa den kyrkliga verksamheten. När huvudsaken sålunda var avgjord sköt man de återstående frågorna — bl. a. frågan om församlingens ekonomi — till att avgöras på nästa sockenstämma.

Utvecklingen närmast efter de stormiga mötena våren 1836 motsvarade inte den ljusa optimism, som majoriteten av församlingsborna hyste. Snarare var det kyrkorådets pessimism, som — i modifierad form och uppbackad av de svenska myndigheterna — slog igenom i det praktiska handlandet. På önskemål av församlingen tillsatte Kungl. Maj:t den 27 juli 1836 en kommitté för att utreda Finska kyrkans status. Till ledamöter utsågs biskop Josef Wallin, lagmannen R. U. Rinman, linhandlaren Johan Åkerberg (utsedd av församlingen) samt Gabriel Poppius (utsedd av kyrkorådet). Kommittén fick i uppdrag att ta reda på "antalet av de personer, som rätteligen böra räknas till Finska församlingen", undersöka "huru många av dem ej kunna (av språkliga skäl) i svensk gudstjänst deltaga" samt utreda, om dessa människor på egen bekostnad kunde underhålla en egen präst. Till slut skulle kommittén också föreslå ett nytt system för det finska gudstjänstlivet i huvudstaden.

Tyvär är både kommittébetänkandet och det insamlade, sannolikt omfattande arbetsmaterialet — själva kommittéarkivet — spårlöst förkomna. Vad vi vet är att kommittén efter väl avslutat arbete åt linsoppa hos sin ordförande, biskop Josef Wallin, och sedan tågade till slottet för att överlämna sitt alster till sin uppdragsgivare. Detta torde ha skett redan den 7 september 1837. Därefter tog det tre år, innan remissinstanserna Finska församlingen, Stockholms kon-

sistorium och Överståthållareämbetet hade behandlat förslaget och innan Kungl. Maj:t äntligen den 21 december 1840 kunde fatta sitt beslut.¹²

Av statsrådsprotokollet syns, att kommittén hade föreslagit församlingens bibehållande. Kommittén ville dock inskränka medlemskapet till att omfatta endast dem, som var födda i Finland eller hade Finlandsfödda fäder. Det stora flertalet av församlingens medlemmar skulle – om denna bestämmelse skulle ha tillämpats med stränghet – ha blivit uteslutna ur gemenskapen. Den stora mängden av svenskt tjänstefolk, som av ålder tillhört församlingen, skulle genast ha fått utflyttningsbevis från Finska kyrkan.

Kommittén hade också utrett frågan om hur många finländare som egentligen bodde i Stockholm. Församlingens kyrkoböcker gav inget riktigt bra svar på frågan. Därför hade man uppmanat alla, som ansåg sig tillhöra Finska församlingen, att anmäla sig under en viss söndag i den närmaste territoriella kyrkan. Antalet anmälda hade därvid blivit 1 900 personer. Inom Finska kyrkan var man kritisk mot denna ”folkräkning”. Många av medlemmarna hade varit hindrade att delta i förrättningen; man hade inte heller informerat finländarna tillräckligt om vikten av att delta. Finska kyrkan ansåg därför, att siffran endast kunde betraktas som ett minimiantal. Hur som helst, skrev församlingen i sitt remissvar, även den minsta territoriella församlingen, Kungsholmens församling, hade ett par tusen församlingsbor, och ingen hade fört dess nedläggande på tal.¹³

Kungl. Maj:t löste frågan om Finska församlingens fortbestånd i konseljen den 21 december 1840. Församlingen skulle bibehållas men med endast en prästtjänst (i stället för två) och med en medlemskår, som var i mera strikt mening finländsk än tidigare. Allt svenskt tjänstefolk, som nu hörde till Finska kyrkan, borde avlägsnas därifrån. Beslutet åtföljdes inte av något prästval. Stolpe efterträddes inte av en ny kyrkoherde, utan det var komministern Johan Tulindberg, som fick axla uppgifterna fram till sin död 1843. Kungl. Maj:t beviljade då två extra nådeår för hans två omyndiga barn, som levde i stor fattigdom.¹⁴ Först 1846 tillträdde en riktig kyrkoherde, Pehr Olof Wikström, som var född i Nedertorneå 1793 och kunde finska. Han hade gjort sin karriär som vicepastor i Övertorneå efter sin far och som regementspastor i Västerbotens fältjägarregemente. Han var ogift och dog redan 1851.¹⁵

Av särskilt intresse under krisen 1836–1840 tycks statsrådet Gabriel Poppius' agerande vara. Poppius hade under den första vakansen på prästtjänsten 1809–1811 energiskt stöttat upp Finska församlingen. Under interregnumet efter 1836 ville han upplösa församlingen eller åtminstone banta ner den kraftigt. Vad kunde denna sinnesändring bero på?

I en bilaga till kommittébetänkandet 1837 gav Poppius sin syn på saken. Han skrev, att finnarna hade förr genom sitt egenartade språk utgjort en egen nation inom Sveriges gränser. Det egna språket hade på intet sätt hindrat dem att känna samhörighet med Sverige. Äktenskap hade ständigt ingåtts mellan finnar och svenskar i Stockholm, och både svensk- och finsktalande personer hade

¹² RA, Statsrådsprotokollet i ecklesiastikärenden den 21 december 1840.

¹³ Församlingens reaktion på betänkandet i SS4, Finska församlingens arkiv, K I:1. Sockenstämmans protokoll 1835–1855.

¹⁴ Hellström, a. a., s. 115.

¹⁵ A. a., s. 102–103.

familjevis samlats i Finska kyrkans hägn för att delta i gudstjänster. Många finländare hade först i Stockholm kommit att känna sina landsmän och att trivas i deras sällskap.

Kärlek till ”svenscars och finnars samfälta fädernesland” hade dock blivit omöjlig till följd av ”sakernas nuvarande skick”. Därför kunde de i hemlandet bosatta finländarna inte längre stå som huvudmän till Finska församlingen i Stockholm, utan de måste som utlänningar skiljas från Finska kyrkan, som i fortsättningen endast kunde omfatta landsmän bosatta i Stockholm.¹⁶ Det är uppenbart, att Poppius kände djupt för det förutvarande svensk-finska fosterlandet, sådant som det hade varit före 1809. Den lilla rest av Finland som fanns i Stockholm i form av ett antal före detta landsmän intresserade honom mindre jämfört med de gamla förhållandena före rikets sammanbrott. De borde på bästa sätt inlemnas i det kyrkliga livet i Stockholm, men inte längre bära upp en institution, som hade tillkommit under helt andra omständigheter.

¹⁶ Wedberg, a. a., s. 385–387.

Invandrare i tvåkammarriksdagen 1867–1970

Av Björn Asker

Bland de 349 ledamöterna av Sveriges riksdag finns efter 1991 års val sju personer, som är födda utanför landets gränser. Av de femton statsrådsersättarna, i det dagliga riksdagsarbetet likställda med de valda ledamöterna, är två födda utomlands. Av dessa sammanlagt nio personer är inte färre än sex födda i Finland, alla kvinnor; tre av dem är finlandssvenskor. En person är född i Tyskland, av svensk mor, och en i Polen. Den nionde utlandsfödde personen är född i USA av svenska föräldrar. Vad gäller den språkliga aspekten kan konstateras att endast fyra av de nio utlandsfödda riksdagsledamöterna och statsrådsersättarna har annat modersmål än svenska.¹

De senaste årtiondenas stora invandring avspeglas alltså bara delvis i rekryteringen av riksdagsledamöter. Invandringen från Finland har fått ett märkbart genomslag, medan den utomnordiska immigrationen, som till stor del skett senare, knappast alls kommer till synes. Eftersom valbarhet och rösträtt i riksdagsval förutsätter svenskt medborgarskap² – det räcker inte att vara bosatt i landet – är detta kanske inte särskilt förvånande.

Andelen invandrare i en folkrepresentation av svensk typ påverkas dock inte bara av invandrandans andel av befolkningen, av när invandringen skett eller av rösträtts- och valbarhetsbestämmelser. En annan faktor är graden av politisk mobilisering hos invandrare med politiska rättigheter, dvs. i vilken utsträckning de själva engagerar sig politiskt. Av betydelse är också i vilken utsträckning ursprungsbefolkningen godtar invandrarna som politiska aktörer, exempelvis som parlamentariker.

Är dessa frågor värda att diskutera? Eftersom riksdagens etniska sammansättning måste antas ha betydelse för hur den behandlar ärenden som har en etnisk aspekt, blir svaret otvetydigt ja, om diskussionen gäller dagens Sverige.

¹ Fakta om folkvalda. Riksdagen 1991–1994, Stockholm 1992. Följande riksdagsledamöter är födda i Finland: Sinikka Bohlin (s), Lena Boström (s), Lahja Exner (s), Liisa Rulander (kds) och Monica Öhman (s). Jerzy Einhorn (kds) är född i Polen och Jan Sandberg (m) i Förenta staterna. Av statsrådsersättarna är Björn von der Esch (m) född i Tyskland och Christina Linderholm (c) född i Finland. Någon överblick över samtliga utlandsfödda riksdagsledamöter sedan enkammarriksdagen infördes 1971 står ännu inte till buds. Riksdagens biografikommitté är dock i färd med att sammanställa ett uppslagsverk över riksdagsledamöterna under enkammarriksdagens första kvartssekel, 1971–1994. Det beräknas föreligga 1995.

² 1974 års regeringsform, 3 kap. 2 och 10 §§. Regeringsformen är, förutom i Svensk författningssamling, tryckt i bla. Sveriges grundlagar 1989, Stockholm 1989; se där s. 10 f.

Björn Asker, f. 1956, fil. dr, har skrivit *Officerarna och det svenska samhället 1650–1700* (1983). Han är medförfattare till uppslagsverket *Tvåkammarriksdagen 1867–1970. Ledamöter och valkretsar* (1985–92).

Gäller frågan en äldre period, är saken inte lika självklar. Sverige har ju inte i historisk tid haft en invandring av samma proportioner som dagens; varken riksdagen eller regeringsorganen har tidigare ställts inför en invandring av denna storlek.

Det betyder inte, att motsättningar mellan infödda svenskar och invandrare först nu debatterats i riksdagen. Frågorna har dock haft mindre räckvidd, som t. ex. när grupper inom adeln vid riksdagarna 1660 och 1664 försökte begränsa användandet av utländska officerare i svensk tjänst.³ En del frågor rörande samerna, Finland, finskspråkiga områden i Sverige samt de f. d. danska och norska provinserna har också haft etniska aspekter. Dessa har dock haft en annan karaktär, eftersom de berörda antingen varit infödda svenska undersåtar eller tillhört en folkgrupp som genom ändrade gränsdragningar kommit under svenskt styre.

Skälet att undersöka andelen invandrare i riksdagen under en äldre period är alltså inte att detta inslag kan antas ha haft någon betydelse för behandlingen av större politiska frågor. Däremot kan en sådan undersökning bidra till att belysa invandrarernas villkor under skilda perioder. De invandrare det då handlar om är främst personer i en god eller ganska god samhällsposition, eftersom allmän rösträtt och valbarhet tillämpades för män först i 1911 års riksdagsval och för kvinnor i valen 1921.

En internationellt känd svensk forskare har tidigare berört frågan om det utländska inslaget i den svenska riksdagen. Detta skedde vid en tidpunkt då etniska motsättningar liksom nu tedde sig överhängande i Europa. Det var Eli F. Heckscher som 1932, i en uppsats om svenskt och utländskt under Sveriges stormaktstid, konstaterade att ”det främmande aldrig har behärskat svenskt samhällsliv i lika hög grad som under stormaktstiden”. Heckscher framhöll bl. a. det starka utländska inslaget inom 1600-talets nya adel. Att tyska och nederländska användes i debatterna på riddarhuset framgår av adelns protokoll; Heckscher exemplifierar med en votering 1644, som inleddes med fyra på varandra följande meningsyttringar på främmande språk: tre på tyska och en på nederländska. De statliga institutionerna var på 1600-talet svenska, säger Heckscher, ”i den meningen att de företrädde *kronan Sverige*, icke att de buros upp av svenskt språk eller svensk härstamning”.⁴ Undersökningen nedan gäller dock en senare period, tvåkammerssystemets tid 1867–1970.

Rösträtts- och valbarhetsbestämmelser

I juni 1866 avslutades den sista ståndsriksdagen och i januari följande år sammanträdde den nya tvåkammerrepresentationen. Under ståndstiden hade varje adelsätt säte och stämma på riddarhuset, medan prästernas, borgarnas och böndernas representanter valdes inom sina korporationer. I det nya representationssystemet grundades rösträtt och valbarhet på ekonomiska kriterier: förmögenhet och inkomst. Ursprungligen var blott omkring 6 000 medborgare valbara till riksdagens första kammare, och förstakammarvalen skedde indi-

³ Björn Asker, *Officerarna och det svenska samhället 1650–1700*, Uppsala 1983, s. 123 ff.

⁴ Eli F. Heckscher, ”Svenskt och utländskt under Sveriges stormaktstid”, *Festskrift till Verner Söderberg den 4 oktober 1932*, Stockholm 1932, s. 1 ff.

rekt, genom landstingen och stadsfullmäktige i de större städerna. Dessa valkorporationer var i sin tur föga demokratiskt valda. Rösträtts- och valbarhetsbestämmelserna vid valen till andra kammaren var långt mindre exklusiva. Ändå hade vid tvåkammarperiodens början inte mer än 5,5 % av befolkningen och 21 % av alla myndiga män rösträtt i andrakammarvalen.⁵

Bestämmelserna om rösträtt och valbarhet i riksdagsmannavalen mildrades efterhand. Det är inte nödvändigt att i detta sammanhang redovisa utvecklingen i detalj; 1921 fullbordades demokratiseringen genom att även kvinnorna erhöll allmän rösträtt och valbarhet. Några krav på att riksdagsledamöterna skulle vara infödda svenskar eller tillhöra statskyrkan fanns inte under perioden. Valbarhetsbestämmelserna var såtillvida liberala i jämförelse med behörighetsbestämmelserna för statsråd. Enligt regeringsformens lydelse vid periodens början skulle dessa vara ”infödde svenske män av den rena evangeliska läran”. Utnämning av kvinnliga statsråd möjliggjordes genom grundlagsändring 1921, men kravet på evangelisk trosbekännelse togs bort först 1953. Kravet att statsråd skulle vara infödd svensk medborgare kvarstod till 1974. I den nu gällande 1974 års regeringsform, som trädde i kraft 1975, föreskrivs att statsråd skall vara svensk medborgare sedan minst tio år.⁶

Det kan idag te sig egendomligt att behörighetskraven för statsråd skilt sig så mycket från dem för riksdagsmän. Förklaringen ligger i att synen på statsråden som konungens främsta ämbets- och förtroendemän dominerade under en stor del av perioden och att riksdagens ställning var mindre upphöjd. Först med kungamaktens gradvisa försvagning och riksdagens ökade betydelse uppstod den för oss självklara kopplingen mellan den politiska majoriteten i riksdagen och regeringens politiska sammansättning. Parlamentarismens genombrott förrebadades av det första fullständiga ministärskiftet 1905 och bekräftades i praktiken av den Edén-Brantingska regeringens bildande 1917. Men i regeringsformen markerades parlamentarismen först 1969 och fick inte sitt fulla genomslag förrän 1974.⁷

Utlandsfödda personer och personer med annan trosbekännelse än den av statskyrkan sanktionerade kunde alltså inväljas i riksdagen under tvåkammartiden, såvida de var svenska medborgare och i övrigt uppfyllde valbarhetskraven. I vilken utsträckning skedde sådana inval? Det finns, det skall genast sägas, ingen anledning att vänta sig något större antal utlandsfödda riksdagsledamöter under tvåkammartiden. Andelen svenska medborgare, som tidigare haft annat medborgarskap, var liten under hela perioden.⁸

⁵ Sten Carlsson, ”Partiväsendet i den svenska tvåkammarriksdagen 1867–1970”, inledande avsnitt i samtliga band av *Tvåkammarriksdagen 1867–1970. Ledamöter och valkretsar*, 1–5, Stockholm 1985–1992, s. 14, 19.

⁶ Ändringarna av bestämmelserna i 1809 års regeringsform (§ 4) kan följas i *Regeringsformen 1809–1959*, Stockholm 1959, s. 13 f. 1974 års regeringsform, 6 kap. 9 § (*Sveriges grundlag* 1989, s. 14).

⁷ Nils Stjernquist, ”Riksdagen i vår tid: perioden från 1921”, *Riksdagen genom tiderna*, Stockholm 1985, s. 245 f., 264.

⁸ Jfr *Historisk statistik för Sverige*, 1, 2:a uppl., Stockholm 1969, s. 120 ff., som ger siffror för invandringen 1871–1967, dock utan att redovisa förvärv av medborgarskap.

Fredrik Olsen Aarnseth (1872–1925) invandrade från Norge till Sverige omkr. 1900. Han var facklig förtroendemän i bl. a. Grov- och fabriksarbetareförbundets avd. i Malung och socialdemokratisk riksdagsman i andra kammaren 1918–25 (Foto: Riksdagens centralarkiv).

Utlandsfödda

Andelen invandrare i tvåkammarriksdagen var heller inte stor. Av riksdagens sammanlagt 3 784 ledamöter åren 1867–1970 var bara 36 personer födda utanför landets gränser.⁹ Tolv av dessa hade emellertid både en svensk mor och en svensk far.¹⁰ Ytterligare åtta hade en svensk far och en utländsk mor.¹¹ I ett fall var modern svenska och fadern utlänning.¹² Det återstår således 15 riksdagsledamöter, som var födda utanför riket och hade föräldrar som inte heller var födda i Sverige.

Ännu fler förbehåll måste emellertid göras. Av de 15 sistnämnda riksdagsle-

⁹ Uppgifterna om tvåkammartidens riksdagsledamöter grundar sig på *Tvåkammarriksdagen 1867–1970*. Där finns dock inga uppgifter om riksdagsmännens föräldrars födelseorter eller etniska bakgrund, bortsett från de indirekta upplysningar som namnformerna ger. För den här gjorda indelningen av föräldrarna i svenskar och utlänningar har jag därför anlitat även annan biografisk och genealogisk litteratur, t. ex. *Svenskt biografiskt lexikon*. I ett par fall har fullständig visshet om rätta klassificeringen ej kunnat nås.

¹⁰ Namn, födelseland, födelseår samt hänvisning till band och sida i *Tvåkammarriksdagen 1867–1970*: Ragnar Barnekow (Storbritannien 1877; 3, s. 106), Nancy Eriksson (Danmark 1907; 1, s. 81), Waldemar Ewerlöf (Danmark 1845; 3, s. 211), Evert Frankenberg (Norge 1900; 4, s. 83), Gustaf Henry Hansson (Norge 1894; 4, s. 90), Folke Nihlfors (Finland [Åland] 1910; 1, s. 149), William A. Nisser (Storbritannien 1801; 5, s. 80) Harald Nordenson (Tyskland 1886; 1, s. 150), Henrik Rosensvärd (sv. kolonin S:t Barthélemy 1816; 4, s. 435), Ingrid Sundberg (USA 1925; 3, s. 274), Gunbjörg Thunvall (Norge 1912; 5, s. 177) och Arthur Widén (USA 1905; 4, s. 449).

¹¹ Namn, födelseland, födelseår samt hänvisning till band och sida i *Tvåkammarriksdagen 1867–1970*: Wilhelm Croneborg (Österrike 1826; 4, s. 394), Ludvig Douglas (Schweiz 1849; 2, s. 58), August Gripensstedt (Tyskland 1813; 1, s. 92), Raoul Hamilton (Frankrike 1855; 3, s. 122), Carl Hochschild (Danmark 1831; 3, s. 219), William Lindberg (Danmark 1818; 1, s. 131), Carsten Thunborg (Norge 1918; 1, s. 182) och Eva Åsbrink (Finland 1912; 4, s. 361). Det bör påpekas, att i tre av dessa fall var modern ej född i det land där riksdagsmannen föddes. Ludvig Douglas' mor var nämligen tyska, medan Raoul Hamiltons var engelska liksom William Lindbergs.

¹² Carl af Trampe, född i Norge 1841. Fadern var norrmän (*Tvåkammarriksdagen 1867–1970*, 4, s. 163).

damöterna var sju finländare och torde alla utom en ha haft svenska som modersmål.¹³ Den äldste av dem, riksarkivarien Johan Jacob Nordström, var dessutom född redan 1801, innan Finland skildes från det svenska riket. Det är uppenbart, att man i detta sammanhang inte utan vidare kan likställa finlandsvenskarna med andra invandrare. Inte fler än nio personer av de 36 utlandsfödda har varken haft någon svensk förälder eller svenska som modersmål. Av dessa nio var tre norrmän, två danskar, en finne, en skotte, en tysk och en schweizare.¹⁴

Hur få tvåkammarriksdagens invandrare än var, bildar deras fördelning i rummet, dvs. på bostadsorter och valkretsar, ett tydligt mönster. Flertalet av dessa personer var knutna till sådana delar av Sverige, som de etniska grupper de tillhörde hade särskilt anknytning till. De sju finländarna var bosatta i Stockholm eller dess omedelbara närhet. Två av de tre norrmännen var bosatta i och valdes som representanter för län som gränsar till Norge, nämligen Kopparbergs och Jämtlands län. De båda danskarna bodde i Skåne och valdes för skånska valkretsar, medan skotten bodde i Uddevalla, som han också representerade i riksdagen.

De invandrade ledamöterna av tvåkammarriksdagen fördelar sig alltså geografiskt på ett föga förvånande sätt. Däremot är fördelningen över tidsaxeln mer överraskande. Den besannar nämligen inte alls den vanliga uppfattningen, att det svenska samhället under perioden från 1860-talet till 1960-talet genomgått en på alla avsnitt ökande internationalisering.

Under vissa perioder av tvåkammartiden var invandrarna helt orepresenterade i kamrarna, medan det tidvis fanns från två och upp till fyra sådana riksdagsledamöter. Tvåkammarriksdagen var helt utan invandrade representanter en kort tid vid 1800-talets slut, nämligen åren 1894–96, liksom under större delen av sin 1900-talshistoria, åren 1914–15 och 1926–68. Flest invandrare hade tvåkammarriksdagen året 1870. I första kammaren satt då den ovan nämnde finländaren Johan Jacob Nordström samt dansken Bernhard Meijer, som var godsägare. I andra kammaren fanns finländaren Adolf Erik Nordenskiöld, professor och forskningsresande, samt tysken Herrman Schmidt, godsägare. Under 1800-talets slut och 1900-talets början fanns alltså ett visst inslag av invandrare i riksdagen, ett inslag som efter 1925 var obefintligt i drygt fyrtio år.

Hur skall denna fördelning över tidsaxeln förklaras? En hypotes är att det odemokratiska politiska systemet före 1921 erbjöd större möjligheter för invandrare på den politiska banan än de demokratiska masspartiernas epok. Som ovan visats har ju inte ens idag fler än fyra av totalt 364 riksdagsledamöter och statsrådsersättare ett annat modersmål än svenska. Ett ökat folkligt deltagande i politiken tycks inte ha inneburit bättre villkor för etniskt avvikande politiker,

¹³ Namn och födelseår samt hänvisning till band och sida i *Tvåkammarriksdagen 1867–1970*: Adolf Christierson (1875; 3, s. 204), Karl Langenskiöld (1857, född i Frankrike; 1, s. 127), Johan Bernhard Lantto (1860; 4, s. 416), Adolf Nordenskiöld (1832; 1, s. 149), Johan Jacob Nordström (1801; 5, s. 431), Theodor Nordström (1843, den föregående son; 1, s. 151) och Wilhelm Roos (1824; 5, s. 434).

¹⁴ I det följande ges namn, födelseår samt hänvisning till band och sida i *Tvåkammarriksdagen 1867–1970*. Norrmän: Fredrik Olsen Aarnseth (1872; 5, s. 45), William Farup (1824; 5, s. 297) och Carsten Tank Jacobsen (1833; 5, s. 231). Danskar: Grethe Lundblad (1925; 3, s. 238) och Bernhard Meijer (1810; 3, s. 134). Finländare: J. B. Lantto, se not 13 ovan. Skotte: William Thorburn (1820; 4, s. 161). Tysk: Herrman Schmidt (1811; 4, s. 147). Schweizare: Walter von Hallwyl (1839; 5, s. 137).

*Robert Macfie Thorburn (1828–96) föddes i Bäve nära Uddevalla som son till skotska föräldrar. Han var grosshandlare i Uddevalla och riksdagsman i andra kammaren 1878 och 1885.
(Foto: Riksdagens centralarkiv).*

utan tvärtom. Hypotesen kan egentligen inte testas på det begränsade material som här föreligger. Betydligt fler faktorer än parlamentarikernas bakgrund måste beaktas. Med hypotesen som styrmedel skall jag dock snudda vid problemet med s. k. ”andra generationens invandrare” i riksdagen.

Andra generationens invandrare

Med termen ”andra generationens invandrare” eller ”andra generationens inflyttade” brukar man avse personer som fötts i ett land, till vilket den ena eller båda föräldrarna invandrat.¹⁵ Att systematiskt belägga sådana personer bland tvåkammardagens ledamöter vore inte möjligt utan en arbetsinsats, som skulle bli alltför omfattande i förhållande till undersökningens vikt. En diskussion av några personexempel ger emellertid vissa perspektiv på den ovan behandlade gruppen med ”första generationens invandrare”.

I vissa delar av Sverige är det lätt att bland tvåkammartidens parlamentariker finna exempel på andra generationens invandrare, t. o. m. om man inskränker sig till de fall, där båda föräldrarna varit utlandsfödda. Så är det med Göteborg och dess omnejd. Barn till invandrare var med säkerhet sedermera generaldirektören för Statens järnvägar Fritz Pegelow, född i Skåne av tyska föräldrar och representant för Göteborgs stad i andra kammaren 1897–99. Skotska föräldrar hade disponenterna William och Jimmy Gibson i Jonsered, andrakammarledamöter på 1880-talet resp. 1909–11, samt grosshandlaren i Uddevalla Robert Macfie Thorburn, representant i andra kammaren 1878 och

¹⁵ Se t. ex. Tomas Hammar, art. ”invandrare”, *Nationalencyklopedin*, 9, Höganäs 1992, s. 529.

1885.¹⁶ Den sistnämndes äldre bror William, likaså grosshandlare i Uddevalla och riksdagsman, var född i Skottland och har därför i denna studie räknats till första generationens invandrare.

Bröderna Thorburn exemplifierar att det inte är oproblemiskt att kategori-indela riksdagsledamöterna med invandrarbakgrund utifrån tidpunkten för invandringen. Vid en undersökning av toleransen mot politiker med utländsk bakgrund utgör kategorin ”andra generationens invandrare” ett särskilt problem, eftersom flera personer inom denna kategori av sin omgivning och den aktuella valmanskåren förmodligen betraktats som lika utländska som första generationens invandrare.

Inventeringen av andra generationens invandrare bland riksdagsmännen från Göteborg och Bohuslän bekräftar delvis resultaten från studien av första generationens invandrade riksdagsmän. Det skotska inslaget i Västsveriges samhällsliv antyds åter. Den ende invandrade skotten bland tvåkammarledamöterna var som framgått bosatt i Uddevalla; bland andra generationens invandrade riksdagsmän fanns i länet ytterligare tre personer av skotsk börd. En annan omständighet är emellertid viktigare än dessa exempel på brittiskt inflytande: Riksdagsperioderna för de fyra andragerationsinvandrarna i länsundersökningen infaller mellan 1878 och 1911. Efter allmänna rösträttens genomförande – den tillämpades första gången för män just i 1911 års val – tycks inga andragerationsinvandrare förekomma bland valkretsens riksdagsledamöter.

Judar

Med utgångspunkt i resultaten ovan skall jag nu undersöka riksdagsrepresentationen över tidsaxeln för en viss invandrad folkgrupp utan hänsyn till om de enskilda individerna varit invandrare i andra, tredje eller fjärde generationen. Det väsentliga här är att det rör sig om en grupp som långt efter invandringstillfället bibehållit sin identitet och vars medlemmar inte uppfattats som svenskar i ordets vanliga bemärkelse, även om de varit födda i Sverige. Det handlar alltså om judarna.¹⁷

Jag bortser här från definitionen av judar som barn till judiska mödrar. Undersökningen omfattar riksdagsmän som tillhört en judisk släkt på fädernet, således burit ett judiskt namn och därigenom varit lätt urskiljbara som judar.

Under tvåkammartiden fanns tolv sådana personer i riksdagen, alla födda i Sverige.¹⁸ Judiska representanter uppträder åren 1867–69, 1873–84, 1889–1928 och 1957–65. Endast en riksdagsman av de tolv uppträder efter 1928, nämligen professor Gunnar Heckscher, riksdagsman 1957–65 och högerns partiordförande 1961–65. Den ovan uppställda hypotesen – att det svenska politiska systemet var öppnare för invandrargrupper före det demokratiska

¹⁶ *Tvåkammarriksdagen 1867–1970*, 4: Pegelow, s. 135, J. Gibson och W. Gibson, s. 85, Thorburn, s. 160.

¹⁷ Jfr Harald Runblom & Mattias Tydén, ”Judar”, *Det mångkulturella Sverige. En handbok om etniska grupper och minoriteter*, 2:a uppl, Stockholm 1990, s. 189 ff.

¹⁸ Namn, födelseår samt hänvisning till band och sida i *Tvåkammarriksdagen 1867–1970*: Bernhard Benedicks (1816; 5, s. 123), Gustaf Benedicks (1848; 1, s. 423), Eduard Fränckel (1836; 1, s. 89), Gunnar Heckscher (1909; 1, s. 101), Herman Lamm (1853; 1, s. 126), Philip Leman (1837; 4, s. 112), Salli Luterkort (1884; 5, s. 240), Otto Mannheimer (1860; 4, s. 123), John Philipson (1829; 2, s. 99), Aron Philipsson (1826; 4, s. 138), Moritz Rubenson (1834; 1, s. 166) och Karl Warburg (1852; 1, s. 187).

Herman Lamm (1853–1928) var grosshandlare i Stockholm och inflytelserik kommunalpolitiker. Han var liberal riksdagsman i första kammaren 1910–28, ledamot av statsutskottet och vice talman (Foto: Riksdagens centralarkiv).

genombrottet än därefter – får onekligen ett visst stöd av detta resultat. Flest judar, enligt den här brukade definitionen, hade riksdagen åren 1896–99. De var fyra till antalet och satt alla i den exklusiva första kammaren: gods- och bruksägaren Gustaf Benedicks, grosshandlarna Eduard Fränckel och John Philipson samt advokaten Philip Leman.

Sammanfattningsvis kan konstateras att antalet invandrare i riksdagen varit ringa under den berörda perioden. Efterkrigstidens stora invandring avspeglas endast svagt i riksdagens sammansättning. En studie av tvåkammartidens riksdagsledamöter med annan etnisk bakgrund än svensk ger vid handen att dessa främst uppträder vid 1800-talets slut och 1900-talets början. Jag har här hypotetiskt satt detta i samband med det demokratiska genombrottet kring 1920, vilket kan ha försämrat villkoren för etniskt avvikande politiker.

